

**АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ**

**ІСТОРІЯ
ЗАРУБІЖНИХ
КРАЇН**

**РЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ
МІЖВІДОМЧИЙ ЗБІРНИК
НАУКОВИХ ПРАЦЬ
ЗАСНОВАНО В 1975 р.**

ВИПУСК 15

КИЇВ НАУКОВА ДУМКА 1989

Раскрыты традиции пролетарской, социалистической солидарности и взаимопомощи. Освещены проблемы общественно-политических связей на международной арене. Показаны роль и место русского и украинского народов в культурном и научном сотрудничестве с зарубежными странами Европы. Дан критический анализ современных буржуазных концепций национальных отношений.

Розкрито традиції пролетарської, соціалістичної солідарності і взаємодопомоги. Висвітлено проблеми суспільно-політичних зв'язків на міжнародній арені. Показано роль і місце російського і українського народів в культурному і науковому співробітництві із зарубіжними країнами Європи. Дано критичний аналіз сучасних буржуазних концепцій національних відносин.

Головна редакційна колегія

Ю. Ю. КОНДУФОР(головний редактор),
В. І. КЛОКОВ, І. М. МЕЛЬНИКОВА,
П. С. СОХАНЬ (заступник головного редактора), **А. М. ШЛЕПАКОВ**

Редакційна колегія випуску

М. М. ВАРВАРЦЕВ (відповідальний за випуск), **І. М. КУЛИНИЧ, О. М. МАЙБОРОДА,**
І. М. МЕЛЬНИКОВА, О. В. ПАВЛЮЧЕНКО (відповідальний секретар),
І. М. ХВОРОСТЯНИЙ, І. С. ХМІЛЬ

Адреса головної редколегії

252601 Київ 1, вул. Кірова, 4
Інститут історії АН УРСР
Тел. 228 12 34

Затверджено до друку вченою радою Інституту історії АН УРСР

Редакція історичної літератури

Редактор **В. О. КОВАЛЕНКО**

О. М. Дзюба

ВИХІДЦІ З УКРАЇНИ В УНІВЕРСИТЕТАХ НІМЕЧЧИНИ У XVIII ст.

Найпоширенішою формою культурних зв'язків українського народу з країнами Західної Європи було навчання вихідці з України у вищих учбових закладах на Заході. У культурних взаєминах східних слов'ян, зокрема українців, з іншими народами ця форма набувала особливого значення у зв'язку з досить пізньою появою на територіях, що населяли східні слов'яни, вищих учбових закладів. Навчаючись у закордонних університетах, вихідці з України ознайомлювалися з досягненнями науки, суспільними і філософськими ідеями, художньо-естетичними течіями, а повернувшись на батьківщину, поширювали набуті знання. Згадки про українців, що навчалися в університетах Західної Європи, особливо в Італії, Франції, зустрічаються вже у XIV ст.¹

Через різні причини політичного та культурного характеру орієнтація у виборі для навчання тих чи інших університетів Західної Європи змінювалася. У XV — XVII ст. провідне місце серед західноєвропейських учбових закладів займали університети Італії, де велася боротьба з середньовічною схоластикою, утверджувався новий гуманістичний світогляд. У XVIII ст. молодь з України, як і Росії, віддавала перевагу університетам Німеччини. Численні німецькі університети, які склалися, як правило, з чотирьох факультетів — філософського, юридичного, медичного і богословського, відзначалися високим рівнем викладання природничих наук, особливо медицини (університети в Страсбурзі, Лейпцігу, Кілі), та класичних мов, філософії (Галле, Лейпціг, Кенігсберг та ін.). З іншого боку, потреба Російської держави у кваліфікованих спеціалістах, необхідних для здійснення петровських реформ, орієнтація Петра I на німецьких вчених, за допомогою яких він сподівався створити перші наукові заклади — Академію наук і університет у Росії, а також його безпосередні контакти з відомими вченими, зокрема з Лейбніцом², обумовили тісні російсько-німецькі освітньо-наукові взаємини, в контексті яких необхідно розглядати й питання про навчання українців у німецьких університетах XVIII ст.

Варто відзначити, що це питання не нове в історичній науці. Деякі аспекти його висвітлені ще до революції істориками³ у працях, присвячених історії Київської академії, радянськими вченими⁴, які досліджують діяльність Київської академії. Лише одна невелика публікація присвячена безпосередньо навчанню вихідців з України в університетах Німеччини⁵, хронологічно охоплює XVI — XVIII ст. Проте її автор обмежився викладом фактів без аналізу значення їх для культурного життя на Україні і в Росії у XVIII ст.

Значний внесок в дослідження німецько-російських культурних та наукових взаємин зробив академік з НДР Е. Вінтер⁶. У своїх працях він торкається питання українсько-німецьких культурних зв'язків, які здійснювалися через університет в Галле.

Звичайно, для дослідження цього питання в повному обсязі бракує джерел, зокрема списків студентів, які опубліковані не повністю, а також документів, що висвітлюють діяльність німецьких університетів. У даній статті на базі архівного матеріалу: прохань різних осіб до Київської губернської канцелярії, Малоросійської колегії, Військової канцелярії про видачу паспортів для поїздки на навчання в німецькі університети, опублікованих списків студентів, листів до рідних, спогадів, матеріалів про діяльність колишніх студентів на своїй батьківщині — висвітлюється проблема українсько-німецьких контактів у галузі вищої освіти.

Одним з центрів культурних взаємин українців і росіян з народами Західної Європи в першій половині XVIII ст. була Київська академія—перший вищий учбовий заклад на східнослов'янських землях. Для завершення освіти і удосконалення в науках вихованці академії їхали до університетів Західної Європи. Це була одна з форм підготовки викладачів для академії.

Знання мов, особливо латинської, яка залишалася міжнародною мовою науки, було необхідною умовою для продовження навчання за кордоном. Київська академія славилася високим рівнем викладання класичних мов, особливо латинської. Та, незважаючи на це, чимало її студентів їхали в німецькі університети удосконалювати свої знання. Особливою популярністю користувався Лейпцігський університет. Вже в перший рік його діяльності (1409) на навчання записалися «Франциск зі Львова, Михайло із Самбора»¹.

В Лейпцігському університеті навчалися студенти Київської академії, які потім внесли великий вклад в поширення ідей просвітництва в Росії і на Україні. Серед них — Григорій Козицький і Микола Мотоніс. В Київській академії вони вивчали латинську, грецьку і давньоєврейську мови, прослухали курс логіки і «восприяли нам'Брение отъехать в чужие края, где бы начатые нами науки к концу могли бы привести и возвратившись в отечество, оному какою-нибудь пользу принести»⁸. Протягом 1747—1749 рр. Г. Козицький і М. Мотоніс вчилися в гімназії м. Бреслау, далі переїхали до Лейпцігського університету, де мали намір вивчати математику, філософію, історію, а також «деякі європейські мови». 1749 р. вони звернулися до Петербурзької академії наук з проханням надати їм стипендії, оскільки навчатися на власний кошт вже більше не могли. Академія визначила «каждому жалованье по сто рублей в год»⁹ при умові вічно служити академії. В Петербург Г. Козицький і М. Мотоніс повернулися лише 1758 р. М. Мотоніс викладав класичні мови в академічній гімназії, а Г. Козицький читав риторіку в університеті¹⁰.

1768 р. при Академії наук було утворене своєрідне товариство—«Собрание, старающееся о переводе иностранных книг на российский язык», яке очолив Г. Козицький (1768—1775 рр.). За час його існування (до 1783 р.) було видано 173 томи перекладів (112 назв)¹¹. Найбільш активно товариство діяло під керівництвом Г. Козицького, завдяки якому російською мовою з'явилися твори видатних філософів епохи Просвітництва Ж.-Ж. Руссо, В. Вольтера, Ш. Монтеск'є, статті з французької енциклопедії, а також пам'ятки давньогрецької та римської літератури. Г. Козицькому належать переклади творів Ксенофонта, Сапфо, Лукіана, Овідія, Тита Лівія, М. Мотонісу — твори гуманістів Еразма Роттердамського, М.-А. Мюре. Вчені відзначалися енциклопедичною освіченістю, проповідували передові погляди на суспільний устрій Росії, вважаючи, що однією з найкращих форм державного правління є обмежена монархія. Їх освіченість на перших порах намагалася використати Катерина II, залучивши до роботи в комісію по підготовці проекту нового Уложення. Г. Козицький переклав «Наказ» Катерини II на латинську мову. Наступ самодержавства в 70-х роках XVIII ст. означав посилення реакційної ідеології, противниками якої були Г. Козицький і М. Мотоніс. 1775 р. М. Мотоніс був звільнений з Сенату і відправлений в Малоросійську колегію в Глухів, а Г. Козицький покінчив життя самогубством.

У 50-х роках XVIII ст. в Лейпцігському університеті вчилися родич Г. Козицького Іван Козицький, брати Білушенки — Петро й Михайло, сини Хмельницького сотника Іван і Павло Остроградські¹². Тут навчався і син переяславського сотника Арсентій Безбородько. У 1754 р. він звертався з проханням до Петербурзької академії наук виділити йому кошти —«годовое жалование»¹³, на той

час він був вже студентом філософії в Єнському університеті. У другій половині XVIII ст. в Лейпцігському університеті вчилися Федір і Яків Паскевичі з Полтавщини, Григорій Галаган, брати Милорадовичі, Іван Данилевський, Андрій і Михайло Базилевські, Михайло Кулябка¹⁴. Останній, очевидно, був сином лубенського полковника І. П. Кулябки, троє з восьми синів якого навчалися в німецьких університетах, троє — в Київській академії, а два менших «поспівали также к обучению»¹⁵.

Часто вихідці з України зверталися в Київську губернську канцелярію, Малоросійську колегію, Колегію іноземних справ з проханням видати паспорти для поїздки на навчання в Німеччину. Так, 1756 р. жителі м-ка Седнева і с. Сосновки на Чернігівщині Дем'ян Дмитрієвич і Максим Павлович Баранович просили дозволу видати паспорти для поїздки «за море в Саксонію в город Липск для обучения иностранным языкам»¹⁶. В більшості випадків прохачі не вказували, який саме університет вони обрали. 1753 р. бунчуковий товариш Василь Гудович просив дати паспорти його сину Андрію і двом служителям «для наук в Германию»¹⁷. Житель м-ка Носовки Іван Миславський у своєму проханні писав, що закінчив 1756 р. в «малоросійской училищной коллегии наук курс поэзии, риторики, философии, богословия со значительным успехом», потім навчався в Петербурзі і бажає для «совершеннейшего изучения разных наук и языков огьехать на собственном ...коште в Геоманию, Францию и в другие (страны.— *Авт.*) за способность к научению моему нации» .

Великою популярністю серед вихідців з України користувався Кенігсберзький університет, заснований пруським принцем Альбрехтом 1544 р. Тут студенти-українці вдосконалювали знання мов, вивчали право, медицину. Як правило, навчання тривало п'ять років. Університет відзначався віротерпимістю, високим рівнем викладання не тільки гуманітарних наук, особливо філософії (протягом 1770—1796 рр. професором університету був Іммануїл Кант). На медичному факультеті здобув освіту відомий український лікар Іван Максимович¹⁹. В Кенігсберзькому університеті українці навчалися з часу його заснування. Кількість студентів університету була досить значною до середини XVII ст. і знову зросла з другої половини XVIII ст. Університет приваблював вихідців з усіх німецьких земель, європейських країн — Польщі, Угорщини, Моравії, Трансильванії, Голландії, Італії.

Українці, записуючись до університету, вказували свою національну приналежність: «українець греко-руської віри», «козак», «киянин», «з України руський», «рутен», «з Києва на Україні» тощо. Протягом XVIII ст., судячи зі списків університету, в ньому навчалися близько 30 вихідців з України. Серед них представники козацтва Яків Дунін-Борковський, Микола і Андрій Борковські, Іван Скорупа, Василь Тарновський, М. Кулябка; міщан — Михайло Щербак, брати Проценки. В Кенігсберзі вчилися Федір і Михайло Туманські (згодом Ф. Туманський став членом Російської Академії наук, автором ряду географічних праць), брати Стефан, Василь і Микола Леонтовичі. Мати, вдова Феодосія Томарозна-Леонтович 1752 р. зверталася в Малоросійську колегію з проханням видати паспорти для своїх синів, яких вона бажала відправити в «німецький край» для вивчення «політичних і граматичних наук»²⁰.

Серед українців, які здобули освіту в Кенігсберзькому університеті, відомими вченими-академіками стали Іван Хмельницький та Іван Долинський. Хмельницький вступив до університету 1760 р., а вже 1762 р. була надрукована його дисертація «Міркування про підстави філософії» з присвятою Кирилові Розумовському²¹. Як і інших вихованців Київської академії та німецьких університетів, його цікавили ідеї просвітництва, особливо щодо державного устрою. Свої погляди відносно останнього Хмельницький виклав у книзі «Міркування про рабство за природничими законами і всенародним правом»²². І. Долинський переклав з німецької мови працю історика Г.Ф. Міллера «О народах издревле в России обитавших» (СПб., 1773), а І. Хмельницький — «Свет зримый в лицах» Я.-А. Коменського, а також «Краткое понятие о всех науках и искусствах, сочинение Сульцера» (СПб., 1773)²³.

У розвитку російсько- та українсько-німецьких взаємин визначну роль відіграв університет в Галле. Юнаки з України і Росії навчалися в ньому вже

в першій чверті XVIII ст. Саме з діячами цього університету підтримував наукові контакти Ф. Прокопович. Його викладачами були відомі вчені С. Пуфендорф, Хр. Томазіус, Г.-В. Лейбніц, Хр. Вольф, А. Франке. Університет став центром нової течії в протестантизмі, так званого пієтизму. По суті, це «була нова реформація», яка виступала проти лютеранської ортодоксії. З точки зору теології в основі цього вчення лежало не виправдання «гріховності людини», як це мало місце в християнській ортодоксії, а відродження кожної людини, зокрема на основі визнання «гріховності» всієї природи, всього буття, а не як вини людини, яку необхідно спокутувати всім своїм життям. В сфері духовного життя пієтизм проповідував раціоналізм, розмежування віри і знання, віротерпимість, популяризацію знань, відхід від схоластики і догматизму, критичний перегляд біблії. Виходячи з цього, пієтизм розглядається Е. Вінтером як раннє просвітництво²⁴. Воно на відміну від просвітництва другої половини XVIII ст. як ідеології нового класу — буржуазії ще утримувало зв'язок з релігією. Тому носіями ідей раннього просвітництва в Східній Європі були представники духовенства — Ф. Прокопович, Г.Бужинський та ін.

Завдання критичного підходу до «святого письма», яке ставили пієтисти, обумовило поглиблене викладання в Галльському університеті філософії, філології та теології. Один з ідеологів пієтизму А. Франке 1702 р. створив при університеті «східний колегіум», де вивчалися класичні й слов'янські, а також східні мови²⁵. Це, звичайно, приваблювало студентів університету — вихідців з різних країн Європи. Перші студенти з України і Росії з'явилися тут вже на початку XVIII ст. В листі Ф. Прокоповича до А. Франке від 4 березня 1720 р. сказано, що «Русь вельми багата на найкращих мужів, але вони все ще, як дорогоцінні метали, досі в землю зариті лежали. Багато ще чого не вистачає, вона позичає, плавить і оброблює»²⁶. Далі Прокопович просив допомогти трьом юнакам, які за його рекомендацією їхали вчитися в Галле. На жаль, відомі лише їх імена. Це могли бути студенти Київської академії, яких Ф. Прокопович залучав до діяльності в різних установах Петербурга. Знаючи їх можливості, Ф. Прокопович рекомендував одному з них — Василю, «у якого є хист», вивчати природничі науки, а також історію, іншому — Івану — грецьку і латинську мови, ще одному Івану, «на талант якого маємо меншу надію», навчатися грі на органі²¹.

Одним з перших випускників Галльського університету став вихованець Київської академії Симон Тодорський. Син бідного козака Федора Іванова Золотоноської сотні він з «двѣтска лѣт обучался в Киевской академии, а послѣ для совершения наук своих ездил в иностранныѣ государства»²⁸. 1727 р. С. Тодорський прибув у Петербург і вступив до академічної гімназії. Одночасно він працював домашнім вчителем в сім'ї одного генерала, з якою пізніше переїхав у Ревель. Тут він вивчав німецьку мову, познайомився з лютеранством. Очевидно, це вплинуло на рішення С. Тодорського продовжити своє навчання в Галле. 1729 р. він став студентом теологічного факультету університету²⁹, де навчався до 1735 р. В університеті Тодорський здобув блискучу філологічно-критичну освіту, досконало вивчив грецьку, давньоєврейську, німецьку, знав арабську мови. Після закінчення навчання в університеті він подорожував по країнах Європи, провів «півтора року в Польщі серед єзуїтів, далі півтора року був вчителем у сербів в Угорщині»³⁰. Там він займався також перекладами і редагуванням святого письма: «Я дав їхнім пастирам Новий і Старий завіт грецькою мовою й залишився з надією, що це не буде безплідним»³¹. Повернувшись до Києва у 1738 р. С. Тодорський почав працювати в Київській академії, викладав давньоєврейську, грецьку й німецьку мови. У своєму листі 13 серпня 1738 р. він писав: «Нарешті я повернувся до своєї любимої батьківщини... Київський єпископ прийняв мене з великою сердечністю і запропонував викладати грецьку мову»³². Симон Тодорський відзначав у листі, що рівень викладання грецької мови в академії досить високий: «Учні Академії можуть зрозуміти Арістотеля, як і святих отців, мовою оригіналу»³³. Результатом педагогічної діяльності С. Тодорського стала граматики грецької мови (1741)³⁴. Цей підручник сприяв паралельному вивченню грецької, латинської і церковнослов'янської мов. Поряд з граматичним матеріалом в ньому вміщено багато текстів для читання з святого

письма, сентенції на теми виховання і навчання, підібрані з творів Арістотеля, Платона та ін.

С. Тодорський став одним з пропагандистів раціоналістичних ідей пієтизму. Він переклав праці відомого німецького лютеранського теолога і письменника І. Арндта «Про справжнє християнство», «Керівництво до читання святого письма», а також твір А. Франке «Початок християнського життя». Переклади були схвально прийняті Ф. Прокоповичем, про що писав С. Тодорський в одному з своїх листів у Галле (1738), хоча й не згадував цього ім'я. «Моя робота по перекладу Арндта та інших книжок знайшла добрий відгук серед багатьох. Що стосується самого перекладу, то він визнаний відмінним»³⁵.

У Київській академії С. Тодорський започаткував філологічну школу, виховав ряд своїх послідовників. Не без його впливу на теологічний факультет Галльського університету 1740 р. вступили два студенти з Києва, а 1741р.— чотири³⁶. Очевидно, в Галльському університеті здобув освіту Варлаам Лашевський. З 1742 р. він викладав у Київській академії грецьку, давньоєврейську, німецьку мови, філософію, а з 1746 р. був префектом академії³⁷. В 1747 р. В. Лашевський видав у Бреслау граматику грецької мови, яка по суті була граматиною Тодорського. Цей підручник став основним посібником для вивчення грецької мови не лише у Київській, але й Московській академіях. 1753 р. Лашевський став ректором останньої. В Галле навчався Давид Нащинський, згодом професор риторики і філософії, викладач німецької мови, а також ректор Київської академії. Нащинський переклав на російську мову німецьку граматику Лангія, сприяв популяризації творів Ф. Прокоповича за кордоном, переклавши на латинську мову його працю «О неудобноносимом иге» (видана в Лейпцігу 1782 р.) . В Галльському університеті навчався і викладач Київської академії Костянтин Крижанівський, який читав німецьку, давньоєврейську і французьку мови.

Отже, університет в Галле завоював авторитет як один з провідних навчальних закладів у галузі філології і філософії. У першій половині XVIII ст. в ньому удосконалювали свої знання студенти Київської академії, які згодом стали її викладачами. З другої половини XVIII ст. навчання в Галльському університеті стає традицією для певної частини козацтва — старшини, рядових козаків. Так, 1754 р. у Генеральну військову академію звернувся сотник сребрянський Микола Трощина з проханням видати його сину Григорію паспорт для поїздки в «Гальську академію Магдебургскую для обучения немецкого язика и иностранных языков»³⁹. В цьому ж році генеральний старшина Семен Кочубей відправив своїх братів Павла і Петра Кочубейів в «Гальську академію для обучения иностранных языков»⁴⁰.

В Галле здобув освіту відомий вчений, доктор медицини, права і філософії Опанас Шафонський — син сосницького сотника Чернігівського полку. Він вивчав також медицину в Лейдені і Страсбурзі. Повернувшись 1763 р. з Лейдена на Україну, О. Шафонський працював лікарем, з 1782 р. в Чернігові — радником, генеральним суддею. О. Шафонський — автор праці «Чернігівського намісництва топографічний опис з коротким географічним і історичним описом Малої Росії, з частин якої це намісництво складається» (1786). Цей опис не втратив свого значення як історичне джерело до наших днів. У листах до Я. Сулими О. Шафонський радив йому надсилати своїх дітей вчитися в Галльську колегію⁴¹ (закритий пансіон гімназичного типу, куди приймали дітей віком 12—14 років). О. Шафонський рекомендував Галльську колегію саме тому, що там давали дітям не лише добру освіту, але й виховання. В кінці XVIII ст. тут вчився його син. Вихованці цього пансіону продовжували навчання в Галльському або інших університетах.

Відомим на Україні був і протестантський Вітенберзький університет (1502—1518). У середині XVIII ст. в ньому навчалися діти козацького старшини М. Ханенка⁴². 1746 р. Микола Ханенко просив видати паспорт його сину Василю «на свободній проезд в чужие края для наук... воднім путем к Любуку, а от толь им-Бег он слідовать в другие края в тамошние академии»⁴³.

Вихідців з України можна було зустріти в столиці Шлезвіг-Гольштінського герцогства — м. Кіль. 1756 р. у Кіль їхав син значкового товариша стародубського полку Яків Карпович «для обучения иностранных языков»⁴⁴. В Нільському

університеті здобув титул доктора медицини студент Київської академії Г. П. Тимченко, який згодом став професором акушерства і педіатрії⁴⁵.

Частина студентів з України не обмежувалася лише одним університетом, а подорожувала по Європі, вивчаючи в одних університетах мови, в інших — філософію, право, медицину. Один з таких студентів Василь Стефанович — син протопопа гадацького закінчив Київську академію, шість років навчався в університетах Німеччини, Відні, бував у Венеції, Римі, Празі. В університеті в Бреслау 1722 р. він одержав диплом магістра філософії і права⁴⁶. Прибувши в Росію 1724 р., він став працювати в новоствореній Академії наук, був перекладачем у О. Меншикова. Його добре знав і підтримував Ф. Прокопович. в школі якого В. Стефанович викладав риторику і філософію протягом 1724—1729 рр. 1729 р. Стефанович повернувся на Україну, де займав посади в адміністративних органах Лубенського полку. Коли 1728 р. було створено комісію для кодифікації права (законодавства), яке діяло на Лівобережній Україні, то В. Стефанович став одним з діяльних членів цієї комісії: «Осьмь лет трудился в Глухове, упорядычивая правовые книги»⁴⁷. І хоча цей кодекс законів — «Права, за якими судиться малоросійський народ» не був затверджений Сенатом і офіційно не діяв, все ж була проведена величезна робота по кодифікації права і свій вклад в неї вніс В. Стефанович. У Бреслау навчався родич гетьмана І. Мазепи І. Обідовський, рід якого потрапив в опалу після 1709 р. Не маючи засобів до існування, він у листі з Бреслау (1722) до своєї тітки Параски Сулими просив допомоги йому: «А то для того прошу, поневаж барзо оскуден естем на денги... Суконки не маю за що справити, аж встыд мнѣ пред нашими людьми появилися»⁴⁸. він мав намір вчитися «хоч хл-ьба просячи». І. Обідовського підтримував Ф. Прокопович, в школі якого в Петербурзі він працював після повернення.

Основна маса студентів за власний кошт їхала в Німеччину для завершення своєї освіти. Виняток становили студенти, що бажали вивчати медицину, і стипендіати Академії наук.

Поява перших медичних шкіл в Росії пов'язана з реформами Петра І. Вже 1706 р. у Москві при генеральному госпіталі була відкрита перша медико-хірургічна школа. 1733 р. у Петербурзі при сухопутному і адміралтейському госпіталях було відкрито ще дві школи. Кількість учнів в них була невеликою в першій 50, у двох інших — по 30 учнів⁴⁹. Звичайно, вони не могли задовольнити всезростаючі потреби суспільства в медичних кадрах, тим більше, що в них не готувалися спеціалісти вищої кваліфікації.

Для вивчення медицини, а також для навчання в закордонних університетах необхідно було добре знати латинську мову. Київська академія, а також Переяславський, Чернігівський, Харківський колегіуми, Московська академія, духовні семінарії давали не лише добрі знання латині, але й хорошу загальну освіту. 1754 р. був виданий указ, за яким дозволялося відправляти студентів названих учбових закладів на навчання в медико-хірургічні школи. У 1754—1768 рр. з Київської академії в медико-хірургічні школи Росії поступили на навчання більше ніж 300 студентів⁵⁰. Чимала частина з них продовжувала навчання в університетах Німеччини. Особливим авторитетом користувався Страсбурзький університет (1567). Вже в 1760—1761 рр. Сенат направив сюди вчитися 15 студентів Київської академії⁵¹. Дипломи докторів медицини здобули Н. І. Максимович-Амбодик, який став першим в Росії професором акушерства і педіатрії, професори П. М. Шумлянський, М. К. Карпинський, І. В. Руцький, І. П. Базилевич, М. Тереховський. Серед 42 лікарів, вихідців з України, які працювали в Росії у XVIII ст. 26⁵² здобули освіту за кордоном, переважно в Страсбурзькому університеті. Іншим популярним освітнім центром, де посланці з України і Росії одержували дипломи докторів медицини, був Лейденський університет (Нідерланди). Відомим вченим-медиком став І. А. Полетика, син козака з Ромен. Після закінчення Лейденського університету він був обраний професором медичної академії в Кілі⁵³. Значна частина медиків працювала лікарями, вносячи свій вклад в боротьбу з епідеміями, пропагуючи наукові знання, правила гігієни та ін. Вже згаданий О. Шафонський у передмові до своєї книги «Описание моровой язвы, бывшей в столичном городе Москве с 1770 по 1773 год» (М., 1775), писав, що він взявся за цю працю з метою «единственно споспешествовать пользе

- ¹⁹ Оіе Маігікеї сіег АЧЬегізіз Ппіуегзііаі Копі^зЬегд,— Беіргід, 1912. Всі. 1.— Н. 2.— 5. 526.
- ²⁰ ЦДА УРСР.— Ф. 269, оп. 1, спр/ 1136.— Арк. 3.
- ²¹ Нудьга, І. Вказ. праця.— С. 97.
- ²² Русский биографический словарь.— СПб., 1901, т. 21.— С. 362.
- ²³ Семенников В. П. Указ. соч.— С. 46, 76.
- ²⁴ Шпег Ей. Ор. сіі,— 5. 109.
- ²⁵ та.— 5. 203.
- ²⁶ Литвинов В. Д. Зв'язки раннях українських і німецьких просвітників на початку XVIII ст. // Філосо. думка,—1970,—№ 4,—С. 110.
- ²⁷ Там же.— С. 111.
- ²⁸ ЦДА УРСР.— Ф. 127, оп. 135; сир. 7. Арк. 3.
- ²⁹ Уітіег Ей. Ор. 5П,— 105
- ³⁰ ЇШ.— 5. 415—416.
- ³¹ ЇШ.
- ³² ЇШ.— 3. 415.
- ³³ ЇШ.
- ³⁴ Центральна наукова бібліотека АН УРСР, відділ рукописів.— ДА/П76.
- ³⁵ Утіег Ей. Ор. сіі.— 3. 417.
- ³⁶ ЇШ.— 5. 105.
- ³⁷ Аскоченский В. Киев с его древнейшим училищем Академией.— Ч. 2.— С. 127.
- ³⁸ Хижняк З. І. Вказ. праця.— С. 33.
- ³⁹ ЦДА УРСР.— Ф. 1501, оп. 1, спр. 256.—Арк. 8.
- ⁴⁰ Там же.— Ф. 269, оп. 1, спр. 4428,—Арк. 38.
- ⁴¹ Чтения в историческом обществе Нестора-летописца.— Киев, 1900.— Кн. 14, вып. 2.— С. 77.
- ⁴² Нудьга Г. Вказ. праця.— С. 96.
- ⁴³ ЦДА УРСР.— Ф. 983, оп. 1, спр. 56,—Арк. 1 зв.
- ⁴⁴ Там же.— Ф. 269, оп. 1, 4428,— Арк. 14.
- ⁴⁵ Киевская старина,—1896.—№ 3.—С. 102.
- ⁴⁶ Чтения в историческом обществе Нестора-летописца.— Киев, 1893.— Кн. 7.— Отд.'3.— С. 13.
- ⁴⁷ Там же.— С. 10.
- ⁴⁸ Сулимовский архив. XVII — XVIII вв.— Киев, 1884,—С. 43.
- ⁴⁹ Шгранге М. М. Указ. соч. — С. 57.
- ⁵⁰ Там же.— С. 58.
- ⁵¹ Нудьга Г. Вказ. праця.— С. 97.
- ⁵² Киевская старина,—1896.—№ 3.— С. 98—103.
- ⁵³ Там же.— С. 100.
- ⁵⁴ Шафонский А. Описание моровой язвы.— М., 1775.— С. III.
- ⁵⁵ НуОьга Т. Вказ. праця.— С. 98.
- ⁵⁶ ЦДА УРСР.— Ф. 59, оп. 1, спр. 2394,—Арк. 1.

М. М. Варварцев

АНДЖЕЛО ДЕ ГУБЕРНАТИС — ПОПУЛЯРИЗАТОР УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ В ІТАЛІЇ

Друга половина XIX століття посідає особливе місце в історії Італії: виснажлива боротьба з внутрішньою реакцією та іноземними загарбниками завершилася об'єднанням країни. У вересні 1870 р. гарібальдійські загони увійшли в Рим — столицю Папської держави, що була останнім бастионом феодального абсолютизму на Апеннінах. У новий етап історії Італія вступала з відсталою економікою, невирішеними соціальними проблемами. Духовна ізоляція, з допомогою якої колишні реакційні режими прагнули зламати волю народних мас до свободи і соціальної справедливості, завдала відчутної шкоди славетній багатотисячними традиціями італійській культурі.

Надолужувати прогаєне було нелегкою справою в умовах триваючих класових протиріч. Хоча італійські землі тепер було об'єднано, країна не стала втіленням республіканських, демократичних ідеалів, як до того прагнули її кращі представники. Конституційно-монархічна форма правління, яка поширилася на всю територію Італії, забезпечувала привілеї великої буржуазії і поміщиків.

У духовній сфері, як і раніше, гостро стояли питання її демократизації. Прогресивна громадськість гаряче виступала за розвиток вітчизняної літератури і мистецтва, засвоєння культурних надбань інших країн. Саме в цих умовах

розкрилися великі здібності італійського громадського діяча професора Анджело Де Губернатіса (1840—1913), який присвятив найбільш плідний період свого життя інтенсивному налагодженню міжнародних контактів у різних сферах культури. На відміну від тих, хто традиційно орієнтувався на контакти з Францією, Англією, Німеччиною, він рішуче ламав усталені рамки, звертаючи пильну увагу також на Схід, що був, як і раніше, для багатьох на Заході «білою плямою».

На початку 70-х років ім'я Де Губернатіса стає досить відомим у наукових і літературних колах різних країн, де англійською, французькою, російською, німецькою мовами і, звичайно, рідною, італійською виходять його праці. Як вчений-філолог і письменник, публіцист і редактор він мав сотні знайомих серед наукової, творчої інтелігенції Італії й далеко за її межами. Діапазон його інтересів був надзвичайно різноманітний. Понині викликає подив його невтомна праця, яка знайшла втілення в десятках томів, численних статтях, розкиданих у періодичних виданнях Рима, Флоренції, Лондона, Парижа, Петербурга тощо. З його діяльністю пов'язане вивчення в Італії і в Європі санскриту й стародавньої літератури, що, до речі, було офіційним заняттям професора на університетській кафедрі у Флоренції. Фахівці й досі пам'ятають вклад Де Губернатіса в орієнталістику, в заснування її фахового журналу. І в наші дні журнал «Рівіста орієнтале» («Східний огляд») виходить в Італії. На рахунок вченого створення багатотомної історії світової літератури, оригінальні фольклористичні дослідження, активна участь у журналістиці.

В усьому, куди спрямовував свої зусилля професор, яскраво виявлялося його прагнення не замикати культуру в національних рамках, збагачувати її досягненнями інших народів. Нагромаджений Де Губернатісом величезний запас знань в гуманітарних науках став тією найважливішою базою, яка зумовила його стійкий інтерес до духовних скарбів російського, українського, польського, болгарського та інших слов'янських народів. Його без перебільшення можна зарахувати до видатних діячів італійської славистики минулого століття.

Непересічна постать вченого привертала вже увагу сучасників, які прагнули оцінити його творчий шлях, місце в суспільному процесі. Ще за життя Де Губернатіса статті про нього, головним чином довідкового характеру, публікувалися в енциклопедичних виданнях. У подальших розвідках його діяльність розглядалася в літературознавчому плані, що, безперечно, не може замінити цілісного уявлення про багатогранну працю вченого, її громадсько-політичне значення. На жаль, ні в Італії, ні в інших країнах немає спеціальних історичних досліджень про це. Лише недавно вийшла праця професора історії Римського університету Ф. Гуїди «Італія і балканське Відродження», де висвітлено окремі сюжети з міжнародної діяльності Де Губернатіса під час визвольної боротьби народів Балканського півострова. Участь визначного слависта в культурних взаєминах більш детально вивчалася з точки зору літературознавчих проблем. Здобутком у цьому напрямі є монографія З. М. Потапової, де представлено окремий розділ «Анджело Де Губернатіс та його роль у розвитку італо-російських літературних зв'язків (60—70-ті роки)»²: Необхідно згадати й статтю А. Дживилеґова, яка з'явилася на початку ХХ ст. з нагоди смерті італійського прихильника зближення різних культур³. Що ж до участі Де Губернатіса в італо-українських зв'язках, то дана тема взагалі не має розгорнутих розробок ні в історіографії, ні в інших суспільних науках. Разом з тим слід віддати належне таким працям, як «Шевченківський словник», «Українська радянська енциклопедія», де почали з'являтися стислі довідки про цього представника зарубіжної науки⁴. Таким чином, стає очевидним, що з'ясування рушійних сил і тенденцій міжнародного культурного обміну не може бути повним без історичних розвідок про роботу діячів, подібних Де Губернатісу. З цього погляду науковий і практичний інтерес являтиме висвітлення його місця і ролі в розвитку італо-українських культурних зв'язків.

Активній діяльності вченого на ниві слов'янознавства передувала його участь у революційних організаціях 60-х років, захоплення гострими суспільно-політичними питаннями, республіканськими ідеями, утопічним соціалізмом. В молодості на його світогляд значною мірою вплинуло знайомство з політичними емігрантами з Росії, Австрії, Франції. У Флоренції, як згадував Де Губернатіс в

автобіографічних замітках, він вступив (початок 1865 р.) в «Тємне товариство» Михайла Бакуніна, особистість і ораторське мистецтво якого справляло на оточуючих сильне враження. Але вже навесні наступного року молодий вчений залишив ряди конспіративної групи.

У подальшому власті дозволили Де Губернатісу повернутися в університет. Він продовжував співчувати ідеям національно-визвольного руху, захоплюватися подвигами Гарібальді та його славних соратників. У 1870 р. Де Губернатіс палко вітав заключний переможний акт їх боротьби — повалення світської влади папи⁶.

На другу половину 60-х років припадає систематичне знайомство вченого з історією і культурою Росії, її діячами. Встановленню нових зв'язків сприяло одруження 1866 р. на двоюрідній сестрі М. Бакуніна — Софії Безобразовій, яка стала активною помічницею в розвідках професора про слов'янство. Подружжя часто відвідувало салон художника М. М. Ге, де збиралися представники прогресивної інтелігенції Росії, Франції, інших країн, відбувалися дискусії на літературно-мистецькі і суспільно-політичні теми. До речі, Де Губернатіс і Ге були майже сусідами, їх квартири знаходилися поруч на площі Індипенденца у Флоренції. При обговоренні проблем мистецтва і літератури в салоні звучало слово Шевченкового «Кобзаря», йшлося про українське мистецтво.

Зустрічі у Миколи Ге, який вже тоді користувався славою видатного живописця-мислителя, відкривали італійському діячеві новий світ багатих духовних надбань народів Росії. Значний вплив на розширення суспільних і наукових інтересів Де Губернатіса справило знайомство з доцентом Київського університету М. П. Драгомановим, який прибув до Флоренції у наукове відрядження в 1871 р. на три роки. Зацікавлення італійського професора українською культурою виходить за рамки самих зустрічей і бесід. Він береться за поширення відомостей про українську культуру серед італійської громадськості. На головну трибуну популяризації літератури, фольклору, наукових досліджень на Україні висувається щомісячник «Рівіста еуропае», заснований Де Губернатісом у грудні 1869 р. у Флоренції. Як пізніше відзначав вчений, журнал було створено «із спеціальною метою сприяти літературним зв'язкам між Італією та іншими європейськими культурними націями»¹. Щоб досягти поставленої мети, редактор спирався на допомогу добровільних кореспондентів у різних країнах.

Помітною подією в культурному житті на Апеннінах стала поява в двох номерах журналу 1873 р. огляду української літератури в контексті історії України⁸. Його автором під псевдонімом «Україно» («Українець») виступив Драгоманов, для якого флорентійська публікація невдовзі стала одним з приводів для звільнення з роботи у Київському університеті. У першій частині статті, наслідуючи герценівську традицію, автор дав бій антинауковим поглядам на Заході щодо слов'ян, показав неспроможність так званої туранської теорії, яка заперечувала спільність походження росіян і українців.

У другій, літературознавчій частині йшлося про багатомісячний досвід українського письменства, роль Києва як одного з центрів освіти і науки в Росії. Найважливіша думка, яка пропагувалася, — це твердження, що українська література «ніколи не замикалася у сфері інтересів самого мистецтва», а брала участь у суспільній боротьбі. Характерно, що в цьому зв'язку Драгоманов звернувся до історії Кирило-Мефодіївського товариства, відзначивши його вплив на розвиток соціальної думки і літературного руху, боротьбу проти кріпосництва на Україні.

Публікацією цієї статті в своєму журналі Де Губернатіс привернув увагу італійських читачів до соціальних мотивів літературного процесу на Україні, до найскравішого його представника — Т.Г.Шевченка. Хоча тут було названо чимало письменницьких імен, проте саме Кобзар був у центрі розповіді: його тяжка доля, його пройняті антикріпосницькими і антицаристськими мотивами твори «Наймичка», «Невільник», «Катерина», «Сон», «Кавказ». Підкреслювалося, що поеми Шевченка прославляють боротьбу народних мас проти гнобителів, ідеї слов'янської взаємності. «Шевченко, — стверджувалося, — має посісти місце серед великих, справді народних поетів не тільки своєї національності, ... а й серед поетів демократії, свободи і гуманізму». Драгоманову не вдалося донести

до зарубіжної аудиторії всі головні риси образу Шевченка — революціонера і демократа. Стаття, наприклад, запевняла в якійсь вірі поета в те, що панівні верхи добровільно відмовляться від своїх привілеїв. Прагнучи якнайширше популяризувати поезію Шевченка і в зв'язку з цим історично обгрунтувати народність української літератури як її провідну характеристику, автор також припускався помилкових міркувань. Невірною, зокрема, була його заява, нібито на Україні підтримувалася «рівність між класами». Ці та інші авторські ілюзії, однак, не могли перекреслити багатий і позитивний в цілому зміст публікації, завдяки якій перед італійським читачем вперше відкрився великий шар самобутньої культури одного із східнослов'янських народів.

В подальших номерах журналу робилися спроби популяризації біографії і творчості великого поета. Так, у кореспонденції про археологічний з'їзд, що відбувся 1874 р. у Києві, Шевченко характеризувався як представник народної поезії⁹. Трохи пізніше французький славіст Л. Леже повідомив у журналі про нове видання творів «народного поета Малоросії». Мова йшла про вихід у світ празького «Кобзаря», де було, зокрема, вміщено спогади про Шевченка, написані Тургенєвим й Полонським¹⁰.

Видаючи в 1879—1880 рр. «Біографічний словник сучасних письменників», Де Губернатіс згадав про Шевченка, назвавши його одним із засновників «таємного товариства для відродження української літератури»¹¹. Йшлося про Кирилс^Мєфодіївське товариство, суспільно-політична характеристика якого, проте, тут була подана надто вузько. 1883 р. італійський професор знову повернувся до творчості Кобзаря, на цей раз у своїй багатотомній «Загальній історії літератури», назвавши його «великим сучасним національним поетом». Розглядаючи сучасний український театр, він представив Шевченка в числі «найбільш відомих діячів драматичної поезії», відзначивши п'єсу «Назар Стодоля»¹². У тому ж виданні у загальному нарисі слов'янської літератури Де Губернатіс ще раз згадав Шевченка, вказавши на вплив його творів на українську ліричну поезію»¹³.

Активна пропаганда творчості Шевченка у виданнях Де Губернатіса так чи інакше позначилася на напрямі досліджень його італійських сучасників. У 80-ті роки XIX ст. до біографії і поезії Кобзаря звернулися літературознавці і письменники М. Каніні, Т. Де Кваренгі, Д. Чамполі, П. Гаволіні.

З іменем флорентійського вченого пов'язане поширення в Італії перших відомостей й про таких видатних діячів революційно-демократичного напрямку в літературі і суспільній думці, як Марко Вовчок та Іван Франко. Вже в одному з перших номерів «Рівіста єуропеа» — в жовтні 1870 р. Де Губернатіс надрукував кореспонденцію з Петербурга, присвячену незвичайній громадській ініціативі Марка Вовчка — організації перекладів з іноземних літератур на базі спеціального журналу «Переводьї лучших иностранных писателей».

Невелика за обсягом публікація сконцентрувала коло фактів, які являли практичний інтерес не тільки для читачів Росії, а й Італії. Автор, який підписався криптонімом «У», виклав своє повідомлення в контексті жіночого питання. Діяльність Марка Вовчка характеризувалася у зв'язку з тим, що «Рівіста єуропеа» «продовжує цікавитися жіночою освітою, яка у нас має великі успіхи». Формулюючи так свою думку, кореспондент Де Губернатіса мав на увазі не систему офіційної освіти, а заходи громадськості. «З 1-го січня (за російським стилем) наступного, 1871 року в Петербурзі, — писав він, — виходитиме новий щомісячник видавця С. Звонарьова під редакцією Марка Вовчка (відомий псевдонім однієї видатної синьори)»¹⁴.

Далі зазначалося, що «ті, хто співробітнічає в цьому виданні, — майже всі жінки, деякі з них дуже відомі». Ця характеристика пов'язувалася в кореспонденції з соціальною значимістю творів, які добирає до публікації редакційний колектив: «намагатимуться знайомити нашу країну з тими письменниками, які справляють найбільший вплив на перетворення в життя великих суспільних ідей». Італійський читач дізнався про тих, кого залучила Марко Вовчок до перекладацької справи. Це Надія Білозерська, Ганна Буткевич, Віра Єракова, Зінаїда Ген, Олександра Кутузова, Ганна Зейдер, Марія Мамрич. В журналі підкреслювалося, що редактор Марко Вовчок також займається перекладами, зокрема

соціально гострого твору англійського белетриста-демократа А. Мег'ю «Праця і зубожіння в Лондоні».

Хто ж був автором згаданої кореспонденції? З'ясування цього питання має не тільки суто довідкове значення, а й проливає додаткове світло на міжнародні суспільно-політичні і культурні зв'язки другої половини XIX ст. З. М. Потапова, досліджуючи російсько-італійські літературні взаємини, висловила припущення, що матеріали в розділі «Кореспонденція» під ініціалом «У» надсилав з Петербурга постійний співробітник журналу «Вестник Европы» Євген Утін¹⁵. Він був особисто знайомий з Де Губернатісом, неодноразово відвідував Італію. Аналіз згаданої публікації, яка ще не потрапляла до поля зору дослідників, та її історичного контексту дає нові аргументи на користь авторства Є. Утіна — брата відомого революціонера Миколи Утіна, який перебував у дружніх стосунках з К. Марксом і брав участь у заснуванні Російської секції I Інтернаціоналу. Марко Вовчок і Є. Утін добре знали один одного ще під час перебування в 60-х роках у Парижі. Тоді ж Є. Утін зробив поїздку на Апенніни, звідки надіслав для «Вестника Европы» серію кореспонденцій про боротьбу за об'єднання Італії. Автор з симпатією писав про гарібальдійців, патріотичне піднесення, викликане визволенням Венеції від австрійських окупантів тощо. Тоді ж він зупинявся у Флоренції, яка була важливим центром італійського національно-визвольного руху, зустрічався з Де Губернатісом, іншими тамтешніми діячами. Місцем їх спілкування була згадувана вище квартира М. М. Ге¹⁶. Неопубліковане листування Є. Утіна, що збереглося в архівних фондах, дає змогу визначити час його тодішнього перебування у Флоренції в ролі італійського кореспондента журналу «Вестник Европы» — жовтень 1866 р.¹⁷

Знаючи проблеми італійського суспільства, Утін не випадково обрав темою своєї публікації діяльність Марка Вовчка по згуртуванню жінок для творчої суспільно-корисної роботи. Адже жіноче питання хвилювало в ті роки й передові кола в самій Італії, де експлуаторські верхи намагалися звести участь жінок у житті до роботи на промислових підприємствах і в домашньому господарстві. Італійських трудівниць намагалися втиснути у «маленький світ», відгороджений від скарбів культури. Такої позиції, зокрема, додержувалися реакційні клерикали, які вже 1870 р. створили в Римі спілку католицьких жінок під приводом «захисту віри»¹⁸. На тлі цих підступів поширена в журналі Де Губернатіса інформація про українську і російську письменницю та її соратниць мала актуальне звучання для тих, хто виступав за емансипацію італійок, залучення їх до надбань культури.

До творчої діяльності Марка Вовчка Де Губернатіс звертався відтоді неодноразово. У згаданому вище огляді М. Драгоманова, опублікованому в «Рівіста еуропа», її твори дістали високу оцінку. Італійські читачі дізналися, що Марка Вовчка «перекладав знаменитий Тургенев», а «її народні оповідання 1858 р. справили вплив, аналогічний «Хатині дядька Тома»¹⁹ (йшлося про повість Г. Бічер-Стоу, яка засуджувала рабство негрівського народу в Америці). На тій зв'язок творчості письменниці з життям, соціальними проблемами України і Росії вказувала окрема довідка, яку Де Губернатіс вмістив у своєму біографічному словнику. В ній підкреслювалося, що Марко Вовчок «присвятила себе виключно зображенню злиденного життя і важкої праці селян». Публікуючи тут же перелік «найбільш відомих творів» письменниці, він відзначив її внесок у розвиток дитячої літератури і перекладацької справи. Зазначимо, що саме в цьому словнику вперше для італійського читача було розкрито літературний псевдонім письменниці, названо її справжнє прізвище — Маркович²⁰. Знаменно, що тоді ж, 1879 року читачі в Італії змогли ознайомитися з ілюстрованою Численними гравюрами повістю Марка Вовчка «Маруся», виданою в Мілані італійською мовою.

У 70-ті роки відбулося заочне знайомство Де Губернатіса і Івана Франка. Італійський славіст перший на Апеннінах розповів про політичну, публіцистичну і художню діяльність українського письменника-революціонера. Для цього професор використав обидва видання свого біографічного словника — італійською мовою (1879—1880) і французькою (1890). У першому, характеризуючи громадсько-літературний шлях Івана Франка, словник наголошував на його поход-

женні з трудових низів — «син українського селянина». Говорилося про його перші дебюти у львівському журналі «Друг» — вірші, критичні статті, переклади, про інтерес письменника до висвітлення життя трудящих, зокрема «робітників, які видобувають нафту в Бориславі на Галичині». Словник робив акцент на активній участі Франка в соціалістичному русі, забороні у зв'язку з цим його нарисів про Борислав, інформував про ув'язнення «на вісім місяців». Наведені відомості про окремі твори досить рельєфно розкривали спрямованість письменницької діяльності. Майже кожна назва супроводжувалася досить виразною ремаркою: оповідання «Патріотичні пориви» — «сатиричний начерк», повість «Воа сопзігісіог» — «психологічна студія», «Моя стріча з Олексою» — «сповідь вигнанця». Крім того, йшлося про такі етапні дослідницькі праці, як «Критичні письма 0 галицькій інтелігенції», «Наука і її становище щодо працюючих класів»²¹.

У другому виданні словника, івд з'явилося через 10 років після першого, статтю про Івана Франка було набагато розширено, істотно доповнено відомостями про життя і творчість письменника у 80-ті роки²². Повідомлялося про черговий арешт і ув'язнення І. Франка 1880 р. в Коломиї, куди він приїхав «з метою соціалістичної пропаганди», про те, що «використав своє перебування у тюрмі для написання ряду віршів і збирання великої кількості пісень, казок, прислів'їв, приказок». Відзначалися найважливіші твори, які з'явилися після виходу у світ першого видання словника, обставини їх створення. Так, говорилося, що повість «На дні» написана невдовзі після звільнення автора з ув'язнення і надрукована мовою оригіналу і майже одночасно в перекладі на польську мову, а в журналі «Світ» розпочалася публікація роману «Борислав» (повість «Борислав сміється»), Романом названо і твір про «звичаї Червоної Русі з XIII століття» («Захар Беркут»). До нового видання словника було включено також інформацію про «перший збірник віршів» «З вершин і низин», «серію нарисів з історії русинської літератури» в журналі «Оіоз».

Характерно, що в другому виданні словника було значно поглиблено тему міжнародних зв'язків Франка. Читачеві він був представлений і як автор перекладів «на русинську мову» поем «Фауст» Й.-В. Гете та «Німеччина» Г. Гейне. Відзначалася активна участь письменника у польському громадсько-літературному житті, написанні «політичних статей в польських газетах».

На особливу увагу заслуговує повідомлення словника про неопубліковану працю Франка — «Біографію письменника і депутата Федоровича». Така інформація про твір, який лишався в рукописі, могла, безперечно, надійти від самого автора, як, певно, й інші відомості, насичені точними, вагомими, з погляду самого Франка, фактами.

Як встановлено, Франко надавав праці про Федоровича принципового значення, оскільки прагнув дати життєпис видатної особистості на тлі суспільно-політичних подій свого часу²³. На те, що в основу статті про Франка Де Губернатіс поклав текст, до складання якого особисто був причетний український письменник, вказує запит М. Драгоманова в його листі (1888) до І. Франка: «Готовиться нове видання Ое Сибєрпаііз. Оігіопагіо Біо^гаіісо тільки на французькому. Чи Ви дістали запрос додати нові дані про Вас? Коли ні,— то пришліть мені їх по-німецькому»²⁴.

Про те, що Де Губернатіс підтримував безпосередні зв'язки з українськими діячами революційно-демократичного напрямку, свідчать матеріали, виявлені у флорентійському архіві італійського професора. У виданні біографічного словника 1879—1880 рр. він вмістив довідку про Михайла Павлика, якого охарактеризовано як керівника і співробітника періодичних видань на Галичині, учасника прогресивних організацій. «За свої соціалістичні тенденції і листування з Драгомановим,— зазначалося тут,— він був двічі арештований в 1877 р.»²⁵ Задумавши перевидання словника, Де Губернатіс відправив 20 квітня 1888 р. листівку Павликові з проханням доповнити відомості про себе переліком праць, «починаючи* з 1879 року»²⁶, тобто з періоду, коли вийшла ця книга італійською мовою. На жаль, це послання не знайшло адресата у Львові, куди було направлено (Павлик у цей час у місті не проживав), і повернулося до Флоренції, а нове видання біографічного словника вийшло без статті про Павлика. Пізніше, в 90-х роках

листування між італійським професором і Павликом — редактором прогресивного журналу «Народ» відновилося²⁷.

Словник Де Губернатіса, який досі не втратив свого значення як історичне джерело (багато довідок у ньому було складено самими літераторами і вченими, про яких йшлося) є важливою пам'яткою міжнародного культурного співробітництва 70—80-х років XIX ст. Втім хоча видання було досить представницьким, воно мало й чимало лакун, зокрема щодо України. Крім згадок про Шевченка, Вовчка, Франка, Павлика, в ньому містилися замітки про Драгоманова, Костомарова, Метлинського і ще кількох літераторів і вчених. І все ж заслуга укладача словника безсумнівна: українська література і суспільна думка тут були представлені насамперед своєю основною течією, пов'язаною з революційно-демократичним рухом.

Італійські публікації Де Губернатіса виконували ще одну функцію — сприяли самоутвердженню української культури, яка зазнавала в цей час обмежень й прямих переслідувань з боку офіційних верхів Російської та Австрійської імперій. Таким чином, популяризація духовних надбань України в Італії була співзвучна зусиллям, яких докладали прогресивні діячі російської літератури і мистецтва для підтримки культури братнього народу, зміцнення в ній ідеалів соціального поступу і гуманізму. Позиція Де Губернатіса в справі міжнародних взаємин, отже, виходила за межі його ліберального світогляду, на що вказує також вміщення в його словнику розгорнутої статті про вождя російської революційної демократії М. Г. Чернишевського, ім'я і твори якого було заборонено в царській Росії. На сторінках флорентійського видання говорилося про участь письменника у «Военном сборнике», журналі «Современник», його роман «Що робити?», арешт і заслання.

Звертаючись до духовної спадщини України, Де Губернатіс одним з перших в Італії зацікавився українським театром, його роллю не тільки на місцевій, а й всеросійській сцені. Постачальником інформації про театр і порадником в оцінках його діяльності став молодий український поет Цезар Білиловський, який був змушений рятуватися від репресій царського уряду в Італії у зв'язку з замахом партії «Народна воля» на імператора Олександра II. Запідозрений у політичній неблагонадійності і стосунках з революційними емігрантами, він в квітні 1881р. переїхав з Відня, де навчався на медика, до Флоренції і встановив контакт з Де Губернатісом, який тоді готував свою «Загальну історію літератури». В її першому томі в розділі «Український театр»²⁹ професор використав дані, одержані від Білиловського, тим самим набагато розширивши уявлення італійських любителів сцени про одну з цікавих галузей української культури.

Головна увага автора була зосереджена на розвитку української драматургії XIX ст. Родоначальником її названо Івана Котляревського — «батька української літератури». Його п'єси «Наталка Полтавка» і «Москаль-чарівник», відзначалося в томі, «досі є найкращою окрасою української сцени», «з успіхом ставляться й в столиці Росії. Переказ змісту «Наталки Полтавки» поєднувався з характеристикою її як «правдивої картини Життя українських селян». Водночас підкреслювалася близькість сюжету п'єси до творчості італійського письменника Мікеланджело Буонаротті-молодшого. Нарис вводив читача у коло інших українських літераторів, які писали для театру, — Квітки-Основ'яненка, Шевченка, Кропивницького, Старицького, Нечуя-Левицького, Федьковича та ін. Прагнучи ознайомити італійських читачів зі зразками світової драматургії, Де Губернатіс включив до їх числа «Наталку Полтавку», переклад уривку з якої опублікував в другому томі «Загальної історії літератури»³⁰.

Зазначимо, що факт ознайомлення італійського читача з українським театром — один з небагатьох, які привернули спеціальну увагу дослідників. Перший серед них був історик театру П. Рулін, який ще 1925 р. опублікував статтю «Анджело Де Губернатіс про український театр». До згаданої теми літературознавці повернулися в 60—70-х роках, доповнюючи її новим матеріалом.

Висвітлюючи розвиток літературного процесу на Україні, його місце в загальнослов'янській спадщині, Де Губернатіс у своєму журналі звернувся до великої пам'ятки Київської Русі — «Слова о полку Ігоревім», яке й раніше здобувало

високу оцінку на Апеннінах. Цього разу щомісячник «Рівіста еуропеа» писав про «Слово» у прямому зв'язку з українською літературою — виданням перекладу пам'ятки у Львові 1876 р. з передмовою і коментарем Огоновського³².

Анджело Де Губернатіс стояв також біля джерел італо-українських зв'язків у галузі фольклору. Значною мірою це спричинилося його особистим інтересом до народної міфології. Великою заслугою вченого було ознайомлення читачів своєї країни з оригінальною творчістю кобзаря Остапа Вересая (1804—1894), слава якого набула загальноєвропейського звучання після третього археологічного з'їзду в Києві (1874), де були присутні й вчені з-за кордону. Де Губернатіса завчасно було повідомлено про цей форум спеціальним запрошенням, надісланим організаторами з'їзду³³. Але ні він, ні інший його колега Доменіко Компаретті, якого також чекали у Києві, не змогли тоді приїхати на Україну. Втім це не завадило Де Губернатісу докладно ознайомитися з матеріалами з'їзду, проблемами фольклористики, які обговорювалися там. Як редактор «Рівіста еуропеа» професор опублікував кілька статей з матеріалами про Остапа Вересая, який виступив перед учасниками київського з'їзду. Вже у травні 1874 р., незадовго до відкриття з'їзду журнал надрукував бібліографічну статтю з російської і української історії та етнографії. Значна частина її присвячувалася огляду праць, вміщених у першому томі київських «Записок Юго-Западного отдела Русского географического общества». Флорентійський журнал відзначав, що надруковані в «Записках» статті А. Русова і М. Лисенка про Вересая «являють собою важливе дослідження про одного з найвидатніших представників старовинного українського бардизму, який завдяки щасливій долі зберігся до відкриття відділу географічного товариства в Києві»³⁴. Основний виклад матеріалу про кобзаря ґрунтувався на розвідці композитора Лисенка, яка характеризувалася «як музична студія про інструмент кобза, або бандура». В журналі зверталася увага на використання порівняльного методу вивчення народної творчості (який в той час набував поширення і в Італії): «студія Лисенка (видавця кращої музичної збірки українських пісень, Лейпціг, 1870, 1872) завершується паралельними спостереженнями щодо народної музики — української, великоруської, сербської і частково угорської». Вказувалося, що публікації про Вересая доповнюються в київському томі портретом кобзаря і текстами його пісень. Називаючи виконуваним ним «Пісню про правду і неправду», зміст якої сповнений енергійного протесту проти панів-гнобителів, журнал підкреслював, що твір «цілком пройнятий демократичним духом». Проводячи думку про спільні риси епосу різних народів і порівнюючи українські думи з творчістю старогрецьких рапсодів, журнал відзначав, що «любители народної поезії і музики зможуть знайти матеріал для паралельних досліджень особливо в репертуарі українського кобзаря»³⁵.

У справі ознайомлення італійців з народною літературою України, Де Губернатіс спирався на допомогу своєї дружини, перекладачки творів Тургенева та інших російських письменників. Розшуканий нами у Флоренції лист, надісланий Драгомановим 2 червня 1874 р. з Гадяча Полтавської губернії Де Губернатісу, засвідчує, що в сім'ї італійського вченого вивчали українську мову. «Как идет перевод Вересая,— питав автор листа у професора.— Не трудно ли супруге Вашей справляться с малорусским языком? Если встретится какое затруднение,— напишите. Я предлагаю свою помощь к об>яснению»³⁶. Пізніше, 1882 р., публікуючи перший том своєї «Загальної історії літератури», італійський професор спеціально відзначив високий рівень розвитку мови народу, який дав культурі Шевченка та інших видатних творців: «Дуже багата, здатна сильно і витончено висловити будь-яку високу думку»³⁷.

Що ж до листа до Де Губернатіса в 1874 р., то в ньому йшлося про підготовку статті про Остапа Вересая, яка з'явилася в січневому номері 1875 р. «Рівіста еуропеа» і була підписана ініціалами Софії Де Губернатіс-Безобразової. Публікація була складена на матеріалі, запозиченому із згаданого першого тому київських «Записок». В основному авторка використала записану київськими дослідниками оповідь Вересая про своє важке життя. Незважаючи на діалектні звороти, вона успішно впоралася з труднощами, донесла до іноземного читача оригінальність стилю і образну мову кобзаря. Щоб підкреслити манеру виконання

Вересаєм народних дум, Софія Де Губернатіс скористалася характеристикою, вміщеною у київській публікації: «стиль, яким він оповідає про своє життя, справляє таке ж враження, як і читання Нестора або Геродота»³⁸. Тут же було перекладено «деякі висловлювання Вересая», серед яких більшість мала глибоку соціальну спрямованість. «Багаті,— цитувалося одне з них,— більш жадібні, ніж ті, хто заробляє свій хліб працею. Бідний ділиться борошном, сіллю, хлібом, якщо має, багатий — нічим. І я кажу, співаючи в селах, що багатий не поспішає на той світ раніше бідняка...»

Нарис було надруковано під назвою «Остап Нікітич Вересай, останній із слов'янських рапсодів». Флорентійська стаття відобразила погляд на кобзарське мистецтво як прояв історичної спільності українського, російського та інших слов'янських народів. Цю ж думку журнал Де Губернатіса наголосив у кореспонденції про роботу третього археологічного з'їзду, де вчені почули виконання «герейчних пісень». Підкреслювалося значення, яке надавала громадськість Росії діяльності українського кобзаря: «етнографічна секція Географічного товариства в Петербурзі запрошує бандуриста Вересая до Петербурга»³⁹. Згідно з запрошенням поїздка відбулася 1875 р. Виступи кобзаря пройшли з великим успіхом.

Виняткову увагу Де Губернатіса до видатного народного співака розкриває й виявлене у флорентійському архіві неопубліковане листування вченого. Побачивши у згадуваних «Записках» фотографію Вересая, Де Губернатіс попросив з цього портрета зробити в Києві для нього 600 копій! Замовлення було виконане, але іншим чином. «Ми остановились на том,— відповідав у листі М. Драгоманов,— що пошлем Вам несколько портретов большого формата, а Вы, если хотите, сделайте во Флор [ренции] меньший негатив и копии лучше и дешевле.

Книжній магазин Ильницького [в Києве.— *Авт.*], вероятно, уже выслал Вам фотографии»⁴⁰. Зрозуміло, що замовлення фотографії у такій кількості було спричинене бажанням італійського вченого поширити у себе в країні, а, можливо, і в інших, портрет «народного трубадура» (вислів журналу «Рівіста еуропеа»).

Захопившись кобзарським мистецтвом, Де Губернатіс вважав за необхідне згадати про нього і в «Загальній історії літератури» — у п'ятому томі, присвяченому народному епосу різних часів і народів. У розділі про Росію він згадав «кобзарів Малоросії», підкресливши особливу рису їх мистецтва — супровід оповіді грою на музичному інструменті⁴¹.

Популяризацією Остапа Вересая журнал Де Губернатіса здобув славу цінного джерела, звідки італійські фольклористи і етнографи черпали різні відомості про українську народну творчість, її вивчення на Україні і в Росії. В розглядуваний період практично жодне тогочасне фольклористичне видання, здійснене на Україні, не залишилося без відгуків у «Рівіста еуропеа». Одним з них став 1876 р. стислий нарис української фольклористики, зокрема в галузі народної поетичної творчості, де було відзначено вклад не тільки українських, а й російських дослідників у її розвиток. Автор, який підписався ініціалами «В. В.», вказував, що «малоросійська народна поезія стала предметом уваги деяких російських літераторів ще на початку XIX ст. і відтоді до сьогоденного дня ми маємо понад дюжину збірників поезії, яку співає малоросійський народ в Росії і в Австрії». В огляді акцентувалася увага на творах «епічної форми», давніх народнопісенних традиціях, які зародилися у часи докиївської Русі. Завдяки наполегливим пошукам, писав автор, «у південній Росії було виявлено багато пісень безперечно стародавнього походження, які виконуються і сьогодні на різних святах і під час народних ігор тощо. Ці пісні було визнано відгомінном часів язичества як останні відзвукі міфологічної поезії, дуже багаті в минулому серед слов'янських народів». Далі підкреслювався тісний зв'язок української народної поезії з гострими суспільними проблемами доби козацьких повстань і пізніших часів. «В 1848 р. на Галичині і в 1861 р. в Росії,— зазначалося в статті,— нові соціальні умови створюють новий вид народної поезії — пісні свободи»⁴².

Наприкінці 1876 р. Де Губернатіс залишив журнал «Рівіста еуропеа», якому віддав понад сім років свого життя, і почав працювати у флорентійському журналі «Нуова анталоджіа». Виступаючи у ролі постійного оглядача іноземної літератури, він продовжував роботу по ознайомленню італійців з досягненнями

слов'янських культур, у тому числі української. Вже в грудневому номері журналу за 1876 р. він опублікував статтю, де детально проаналізував фольклористичну працю М. Драгоманова «Малорусские народніе предания и рассказы». До речі, увага, яку виявляв Де Губернатіс раніше на сторінках «Рівіста еурпеа» до духовних надбань України, була настільки тлибою, що і після виходу його з редакції цього щомісячника тут певний час тривала публікація відповідних матеріалів з питань науки і культури. Про велику увагу італійського вченого до українського фольклору свідчить і те, що в зібранні зразків ліричної поезії народів світу він навів текст народної пісні «Мати», віршований переклад якої зробив Джакоме Кіудіна⁴³.

Хоча в 70—90-ті роки XIX ст. в Італії з'явилися й інші популяризатори українського художнього слова, зразків народної творчості, жоден не міг зрівнятися за масштабами і глибиною цієї роботи з Де Губернатісом — дослідником і організатором досліджень. З його діяльністю культура України піднялася до нового, більш високого рівня контактів з духовними скарбами Італії. 1875 р. Драгоманов у листі до Де Губернатіса цілком слушно зазначив: «В деле ознакомления Запада с Русью мы должны-быть благодарны таким усердным трудам, как Ваши»⁴⁴.

Зусилля, які докладав Де Губернатіс до взаємообміну духовними цінностями, дістали високої оцінки багатьох його сучасників — представників російської і української культури: І. С. Тургенева, І. Я-Франка, М. І. Павлика, І. С. Нечуя-Левицького, університетських професорів, редакторів періодичних видань. Відзначаючи вклад Де Губернатіса в розвиток міжнародного співробітництва в галузі культури і науки, професор історії західноєвропейських літератур Новоросійського університету в Одесі О. І. Кирпичников, який під час наукового відрядження до Італії особисто познайомився з італійським вченим, наголосив на суспільній значимості його праці: «Для Італії, яка сильно відстала від інших країн Заходу, надзвичайно корисними є такі енергійні енциклопедичні уми; вони збуджують суспільство і надають йому віри у свої сили. Але і в європейській науці і літературі Губернатіс — видатний діяч і насамперед посередник між своєю вітчизною, яка щойно вступила в нову, багатообіцяючу фазу розвитку, і рештою Європи»⁴⁵. Недаремно саме до нього — знавця і прихильника слов'янських культур, перебуваючи на лікуванні в Сан-Ремо, звернулася Леся Українка з листом, розшуканим нами серед флорентійських паперів професора. Поетеса просила поради щодо можливості друкуватися в «якому-небудь серйозному італійському журналі»⁴⁶.

Багаторічна діяльність Анджело Де Губернатіса і його добровільних помічників на ниві міжнародних взаємин сприяла засвоєнню італійською культурою нових наукових ідей, актуальної соціальної проблематики, художніх цінностей. В процесі ознайомлення співвітчизників зі світом народних уявлень і устремлень, сконцентрованих у літературі, публіцистиці і фольклорі України, реалізувалися такі важливі і в наш час вартості міжнародного спілкування, як взаємопізнання й зближення, співробітництво та підтримка.

Все це допомагало утвердженню паростків нового напрямку громадсько-культурного життя в умовах боротьби передових кіл європейських країн за суспільний прогрес, великих сподівань на поширення знань, освіти, науки. Безперечно, на змісті і масштабах цієї роботи позначалися класові, світоглядні позиції її сучасників, що в одних випадках збагачувало міжнародне спілкування, в інших — накладало певні обмеження. Але не можна не бачити також того, що громадський характер взаємин, участь у них авторитетних літераторів і вчених найбільше сприяло посиленню високих демократичних і гуманістичних ідеалів.

Поява постатей, подібних до праць італійського професора, відбивала потреби часу не тільки на Апеннінах. До добровільної роботи посередників між національними культурами включалися представники різних народів з числа письменників, діячів мистецтва, науки. На Україні ця тенденція знаходила яскравий вияв у перекладацькій, художньо-публіцистичній і популяризаторській праці таких сучасників Де Губернатіса, як Марко Вовчок, Іван Франко, Леся Українка та ін. Висвітлення та оцінка історичного вкладу цих ентузіастів — попередників сучас-

них товариств і організацій, які займаються культурним обміном,— важлива умова пізнання руських сил взаємозв'язаного й взаємозалежного світу.

- Суса Р.* Італія е П Кізог'ішеніо Баісапісо,—Коша, 1984,—470 р.
- ² *Потанова З. М.* Русско-итальянские литературные связи. Вторая половина XIX века.— М., 1973.— С. 95—162.
- ³ *Дж/ивелегов] А.* Анджело Де Губернатис // *Голос минувшего*.—1913.—№ 3.— С. 298—299.
- ⁴ *Губернатис А.* // *Шевченківський словник*.— К., 1976.— Т. 1.— С. 173; *Погребенник Ф. П.* Губернатис // *Укр. рад. енци.*—К., 1979,—Т. 3,—С. 205.
- ⁵ *йе Сибегнаііз А.* Оігіонагіо Біо^гаПсо сіе^іі зсіііогі сопіетрогапеі.— Рігенге, 1879—1880.— Р. XXIII—XXV.
- ⁶ *Ое Сибегнаііз А.* АУЄ, Коша! Заіуе, Рігенге! // *Кіуізіа еигореа (Рігенге)*.—1870.— ОііоБге.
- ⁷ *Ће Сибегнаііз А.* Оігіонагіо Біо^гаПсо...— Р. XXVIII.
- ⁸ *Псгаіно.* ІІ тоуітеніо Іеііеггаіо гіеніо іп Кіззіа е Саііігіа // *Кіуізіа еигореа*.—1873.— Ревьгаіо, шагго.
- ⁹ *Ріуізіа еигореа*.—1875.— Сеппаіо.— Р. 416.
- ¹⁰ *ЬШ*.—1876.— *Ревьгаіо*.— Р. 594.
- ¹¹ *йе Сибегнаііз А.* Оігіонагіо Біо^гаіісо...— Р. 1191.
- ¹² *Ое Сибегнаііз А.* Зіогіа іпіуегзаіе сіеііа Іеііеггаінга.— Мііапо, 1883.— УоІ. 1.— Р. 564, 566.
- ¹³ *ЬШ*.— УоІ. 3,— Р. 427—428.
- ¹⁴ *Ріуізіа еигореа*,—1870,— *Оііобге*.— Р. 346.
- ¹⁵ *Потанова З. М.* Указ. соч.— С. 110.
- ¹⁶ *Мясоедов Г. Г.* Письма, документы, воспоминания.— М., 1972.— С. 172.
- ¹⁷ *Інститут російської літератури АН СРСР, рукописний відділ*.— Ф. 293, оп. 1, спр. 1493.— Арк. 10—13 зв.
- ¹⁸ *Рацеза С.* Вреуе зіогіа сіеі шоуішеніо {еттіпаіе іп Іаііа.— Кота, 1979.— Р. 13, 17.
- ¹⁹ *Ріуізіа еигореа*.—1873.— *Магго*.— Р. 69.
- ²⁰ *йе Сибегнаііз А.* Оігіонагіо Біо^гаПсо...— Р. 687.
- ²¹ *ЬШ*.— Р. 466.
- ²² *Ое Сибегнаііз А.* Оісііоппаіге іпіегпаііона! сіез есіуаіпз сііі]'оіг.— Рігенге, 1890.— Зесііоп 2,— Р. 988.
- ²³ *Басс І. /, Каспрук А. А.* Иван Франко, життєвий і творчий шлях.— К., 1983.— С. 164—165.
- ²⁴ *Матеріали для культурної й громадської історії Західної України: Листування І. Франка і М. Драгоманова*.— К., 1928,— Т. 1,— С. 249.
- ²⁵ *йе Сибегнаііз А.* Оігіонагіо Біо^гаПсо...— Р. 798.
- ²⁶ *Рігенге, Бібліотеса пагіонаіе сепігаіе, шапозсгіШ*.— А. Ое Сибегнаііз.— Сазз. 142.— N 5.
- ²⁷ *ЬШ*.— Сазз. 97.— N 7.
- ²⁸ *Ое Сибегнаііз А.* Оігіонагіо Біо^гаіісо...— Р. 278—279.
- ²⁹ *Ое Сибегнаііз А.* Зіогіа іпіуегзаіе сіеііа Іеііеггаінга.— Мііапо, 1883.— УоІ. 1.— Р. 563—567.
- ³⁰ *ЬШ*.— УоІ. 2— Р. 735—737.
- ³¹ *Погребенник Ф.* Нотатка в італійському виданні // *Літературна Україна*.—1969.—22 серп.; *Дегтярьов П.* З історії українсько-італійських літературних взаємин (Нове про Кесаря Білиловського) // *Рад. літературознавство*.—1979,—№ 9,—С. 40—46.
- ³² *Ш-оізіа еигореа*,—1876.— *Моуешьге*.— Р. 566.
- ³³ *Рігенге, Бібліотеса пагіонаіе сепігаіе, шапозсгіііі*.— А. Ое Сибегнаііз.—Сазз. 47.— N 9.
- ³⁴ *Кіуізіа еигореа*.—1874.— *Ма^іо*.— Р. 591.
- ³⁵ *ЬШ*.— Р. 592.
- ³⁶ *Рігенге, Бібліотеса пагіонаіе сепігаіе, шапозсгіііі*.— А. Ое Сибегнаііз.— Сазз. 47.— N 9.
- ³⁷ *Ое Сибегнаііз А.* Зіогіа іпіуегзаіе сіеііа Іеііеггаінга,—УоІ. 1.— Р. 563.
- ³⁸ *Ріуізіа еигореа*,—1875*— Сеппаіо— Р. 417.
- ³⁹ *ЬШ*.— Р. 416.
- ⁴⁰ *Рігенге, Бібліотеса пагіонаіе сепігаіе, шапозсгіііі*.— А. Ое Сибегнаііз.—Сазз. 47.—N 9.
- ⁴¹ *Ое Сибегнаііз А.* Зіогіа іпіуегзаіе сіеііа Іеііеггаінга,—Мііапо, 1883.—УоІ. 5.— Р. 218.
- ⁴² *Яівізіа еигореа*,—1875.—Сеппаіо.— Р. 410—412.
- ⁴³ *Ое Сибегнаііз А.* Зіогіа іпіуегзаіе сіеііа Іеііеггаінга,—Мііапо, 1883,— УоІ. 4, - Р. 194.
- ⁴⁴ *Рігенге, Бібліотеса пагіонаіе сепігаіе, шапозсгіііі*.— А. Ое Сибегнаііз.—Сазз. 47.— N 9.
- ⁴⁵ *Кирпичников А.* Губернатис // *Энциклопедич. словарь*.—СПб., 1893,—Т. 18,—С. 839.
- ⁴⁶ *Варварцев М. М.* Флорентійська знахідка: лист Лесі Українки // *Рад. літературознавство*.— 1982.—№ 4,— С. 66.

**З ІСТОРІЇ СКАНДІНАВСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ
ЛІТЕРАТУРНИХ ВЗАЄМИН
(кінець XIX — початок XX ст.)**

Життям тих, хто населяв-території від Балтики до Чорного моря, в Скандинавії цікавилися ще за часів Київської Русі, коли датські князі родичалися з київськими. Як відомо, майбутній король Данії Мангус Добрий виховувався при дворі Ярослава Мудрого в Києві, а норвезький король і поет Гаральд Гардраді одружився з київською княжною Єлизаветою Ярославною. В XVI — XVIII ст. активізуються торгівля, політичні відносини, що в свою чергу стимулює взаємний інтерес у сфері культури. Міцніюча Російська держава, а разом з нею українські землі, привертають дедалі більшу увагу скандинавських дипломатів, діячів науки та культури. Цікаві описи Росії і України XVI ст. залишив датський посол у Москві А. Ульфельд; про козаків та побут українського народу у XVII ст. писав історик Пасторіус; винятково оригінальні записи про Україну XVIII ст. лишив датчанин Ю. Юста.

У XVIII ст. чималий внесок у культурне зближення Скандинавії з Росією і Україною зробили шведи, полонені під час Північної війни (1700—1721). Вони займалися перекладами, науковою та педагогічною діяльністю, причому багато з них залишилось назавжди в Російській державі. Інші, повернувшись на батьківщину, публікували там праці, присвячені культурі та етнографії, а також географії російських і українських земель.

Новим змістом наповнилися скандинавсько-російсько-українські зв'язки наприкінці XIX ст., коли в країнах посилювалося соціальне розшарування, загострилися класові суперечності, дальшого поширення набули ідеї марксизму, а на арену політичної боротьби вийшов пролетаріат.

Саме на цей час припадає один з найінтенсивніших періодів в культурному співробітництві народів скандинавських країн і Росії. Чи не найважливішим компонентом в цих взаєминах стали літературні зв'язки. Вони зумовлювалися не тільки бажанням розширити засоби і форми літературної творчості, а й потребою в осмисленні складних соціальних суперечностей і конфліктів, необхідністю вирішення проблем духовного буття, з якими зіткнулася людина на межі двох віків. Література активно включилася в життя, намагалася впливати на нього.

Характеризуючи 1880 р. скандинавську літературу, зокрема норвезьку, Ф. Енгельс підкреслював: «...за останні 20 років Норвегія пережила таке піднесення в галузі літератури, яким не може похвалитися за цей період жодна країна, крім Росії»².

Неоціненний вплив на піднесення культури скандинавських народів справляла велика російська література, яка здобула загальноєвропейське визнання. Твори видатних російських майстрів слова допомагали усвідомлювати суть світового історичного процесу, вчили демократизму й гуманізму.

Наприкінці XIX ст. в російсько-скандинавському культурному діалозі посилюється роль української літератури, її зв'язки з скандинавською літературою набувають високого піднесення. Однак, якщо російсько-скандинавські літературні взаємини досліджено досить ґрунтовно³ і продовжують вивчатися, то феномен українсько-скандинавських зв'язків в галузі літератури досі не став предметом систематизованого вивчення як в літературознавчому аспекті, так і в плані історії культури. Окремі побіжні звертання до проблеми робилися лише в загальному контексті зв'язків української літератури з зарубіжними⁴ або в ході висвітлення творчих взаємозв'язків між деякими письменниками⁵. До того ж, ці поодинокі спроби робилися в рамках суто літературознавчих завдань і, отже, літературні зв'язки не розглядалися як частина культурної взаємодії народів.

Велику роль у налагодженні скандинавсько-українських культурних взаємин відіграла велика російська література. Представлені в ній сюжети, пов'язані з історичним минулим, народними переказами і звичаями українців, сприяли збудженню інтересу громадськості скандинавських країн безпосередньо до укра-

їнської літератури. Вже в 40—50-х роках XIX ст. в Скандинавії захоплювалися творами М. Гоголя на українські теми. Це і «Тарас Бульба», що вийшов у Копенгагені 1847 р., і «Вечори на хуторі біля Диканьки», опубліковані 1856 р. Незабаром тут з'явилися переклади творів Марка Вовчка та українських народних пісень. Так, 1876 р. у Копенгагені в «Північному журналі для загальної освіти і цікавого читання» було опубліковано оповідання М. Вовчка «Максим Тримач» і «Чумак» в перекладі з російського тексту датського вченого, знавця класичних мов Тора Неве Ланге (1851—1915), який багато зробив для ознайомлення свого народу з українською поезією. Працюючи протягом 1887—1906 рр. консулом у Москві, він неодноразово приїжджав на Україну, а в останні роки жив тут постійно. Т. Ланге ґрунтовно вивчив українську мову, народну поезію, займався перекладами оповідань М. Вовчка, народних пісень, які потім опублікував у збірці «Кілька народних пісень» (Копенгаген, 1878). Його перу належать переклади з української мови 50 творів⁶. На Україні він познайомився з творами Т. Г. Шевченка і зробив перші переклади «Кобзаря» датською мовою, які потім опублікував у книзі «З Росії» (Копенгаген, 1882). 1896 р. у Копенгагені в антології «Зірниця», голоси зі слов'янських та інших країн» Т. Ланге перевидав згадані оповідання Марка Вовчка⁷.

Високої оцінки в Скандинавії здобула творчість Г. Квітки-Основ'яненка, якому було присвоєно почесне звання члена Королівського товариства антикварів Півночі, що знаходилося в Копенгагені. Членами товариства обиралися видатні вчені, письменники, діячі культури та мистецтва. 1841 р. диплом про присвоєння почесного звання члена цього товариства було надіслано з Копенгагена до Харкова Г. Квітці-Основ'яненку⁸. Визнання заслуг Квітки-Основ'яненка перед літературою стало значною віхою в утвердженні скандинавсько-українського співробітництва.

Копенгаген був одним з головних центрів здійснення культурних зв'язків з Росією, зокрема Україною. Тут плідно працював видатний датський літературознавець, критик і філософ Георг Брандес (1842—1927), якому належить особлива роль у справі пропаганди російської та української літератури в Скандинавії. Після подорожі по Росії 1887 р. він видав збірку нарисів «Російські враження» (Копенгаген, 1888), в якій одним з перших у Данії подав відомості про життєвий шлях Т. Г. Шевченка, в загальних рисах охарактеризував еволюцію творчості й світогляду поета. «Поезія Шевченка,— писав він,— є вищим і найповнішим виразником в літературі почуттів і прагнень народу, до якого він належить. Його обдарування надзвичайно багатогранне... Шевченко піднявся на височину порівняно з минулою малоросійською поезією, хоч він і був насамперед народним поетом»⁹.

1901 р. у Копенгагені датською мовою вийшов третій том «Ілюстрованої історії світової літератури». В розділі, присвяченому історії української літератури, датський письменник-славист Оге Майєр Бенедіктсен (1866—1927) вмістив короткий нарис про Т. Шевченка¹⁰. 1904 р. у найбільш популярній датській енциклопедії Сальмонсена він подав біографію Т. Шевченка та характеристику його літературних і мистецьких творів. Високо оцінюючи «Кобзар», дослідник писав, що ця збірка поставила її автора над усіма, хто виступав на ниві української літератури до нього, і що поезія Т. Шевченка стала могутнім внеском у боротьбу селянства за своє визволення¹². Автор подав тут стислий огляд видань творів Т. Г. Шевченка, а також праць про нього. У Швеції творчість видатного Кобзаря була також одним з головних джерел знайомства з історією і боротьбою українського народу. В цій країні про Т. Шевченка з повагою і симпатією писав літературознавець, вчений, поет Альфред Єнсен (1859—1921). Він добре знав українську мову, був особисто знайомий з М. Коцюбинським, перекладав його твори, листувався з І. Франком. Після поїздки на Україну 1909 р. Єнсен опублікував свою першу працю про Т. Шевченка — «Український національний скальд», в якій охарактеризував життя і творчість поета «як палкий протест проти будь-якого гніту». Він переклав шведською мовою «Заповіт», «Минають дні, минають ночі», уривки з віршів «До Основ'яненка», «Тече вода в синє море», «Гайдамаки» та ін. 1912 р. у Стокгольмі вийшла його книга «Російська література» (Стокгольм, 1912). В розділі, присвяченому Малоросійсь-

кій літературі, А. Енсен подав стислі відомості з історії України, біографію Т. Г. Шевченка, характеристику його творів. Поему «Гайдамаки» він вважав найвидатнішим твором українського поета, назвавши її «героїчною»¹⁴. Серед тих, хто перекладав поезії Т. Шевченка шведською мовою, був талановитий фінсько-шведський поет Ярл Гаммер (1893—1944)¹⁵. Він, зокрема, переклав твори «Мені однаково чи буду», «Ой діброво, темний гаю» та ін.

На початку ХХ ст. увагу скандинавських видавництв і критиків привернув видатний український письменник М. Коцюбинський. Вже 1909 р. у Стокгольмі шведською мовою була видана збірка його новел «На віру» з передмовою А. Енсена. Пізніше він присвятив М. Коцюбинському статтю «Малоросійський співець Михайло Коцюбинський», в якій докладно охарактеризував особливості його своєрідного художнього таланту. Автор назвав Коцюбинського одним з найбільш видатних майстрів літературної форми, відзначив глибоку народність та соціально-естетичну проблемність його творів¹⁶.

Роки, що обіймають кінець ХІХ — початок ХХ ст., стали етапним періодом у поширенні надбань скандинавської культури на Україні. Українські письменники М. Вовчок, І. Франко, Л. Українка, П. Грабовський, М. Коцюбинський дедали більше усвідомлювали необхідність перекладання творів російських та зарубіжних авторів. Досить широко ця робота проводилася на Західній Україні, де багато зусиль популяризації скандинавської літератури віддавав І. Франко. Він робив художні переклади, писав популяризаторські статті, проводив наукові дослідження. З норвезької поезії І. Франко перекладав Гаральда Гардраді («Пісня про дівчинку з руської країни»), Генріка Ібсена («До заплаканих потомків», «Метелик», «До мого друга, революційного бесідника»), Арне Гарборга («Тут я спочину від бурі й броні») та ін.¹⁷ Він познайомив українського читача із серією староісландських балад, пісень, новел та старонорвезьких балад¹⁸.

Працюючи в «Літературно-науковому віснику»—журналі, який видавався у Львові, Франко публікував там переклади визначних творів скандинавських авторів. Зацікавившись творчістю норвезького письменника Бйорнстєрне Б'єрсона (1832—1910), І. Франко переклав і опублікував його казку «Ліс», а також легенду шведської письменниці Сельми Лагерлеф «Скарбничка цїсаревой».

І. Франко приділив багато уваги новій соціальній драмі. Очолюючи відділ зарубіжної літератури в «Літературно-науковому віснику», він друкував інформації, переклади, статті, присвячені письменству за кордоном. Так, переклад п'єси Г. Ібсена «Ворог народу» супроводжувався в журналі великою статтею Юрія Кміта під назвою «Генрік Ібсен, його життя і твори» (1898)¹⁹, де подано біографію письменника, аналіз його найголовніших творів.

П'єси Г. Ібсена привертали увагу передових діячів мистецтва різних країн гостротою соціального протесту проти буржуазного сусп. ства, винятковою художньою майстерністю. В основі драматургії Ібсена були проблеми емансипації жінки, розкріпачення особи, боротьби проти рутини тогочасного норвезького суспільства. Багато з цих проблем були злободенними на Україні і висвітлювалися в українській літературі. Це посилювало інтерес до творчості Ібсена з боку прогресивних літературних видань на Україні.

Хоча І. Франко не залишив розгорнутого аналізу творів Г. Ібсена, однак він віддав належне йому як великому художнику. Український письменник палко вітав драматурга з 70-річчям. «І для нашої освіченої громади,— писав Франко,— Ібсен не є зовсім чужий. Лишаючи на боці те, що молодша генерація наших писателів підпала потроху впливові його могутого таланту, ми пригадаємо тільки, що одна з його найліпших драм «Ворог народу» була перекладена на нашу мову М. Павликом і прийнята «Руською бесідою» для сценічних вистав»^{*20}. Франко назвав Ібсена «північним магом» і побажав йому «ще много літ жити й працювати для його рідної й всесвітньої літератури»²¹. Тут же він зробив докір «Руській бесіді», що вона й досі не спромоглася поставити жодну з п'єс Ібсена.

Пізніше, в 1891 р., подивившись у Львові постановку цієї п'єси, Франко писав: «Вчорашню виставу прекрасної п'єси Ібсена «Ворог народу» можна віднести до найбільш вдалих, якщо зважити, що це вперше виставлено нову і

в багатьох відношеннях незвичайну драму..., твір сміливий з погляду змісту»²². «Шедевр Ібсена знаменита його драма «Ворог народу» містить в собі майже все те, що великий скандинавський поет хотів сказати про суспільні проблеми. Нарешті цей твір з'явився на нашій сцені»...²³

Як і Франко, великий інтерес до скандинавської літератури виявляла Леся Українка. Вона пильно стежила за появою найбільш цікавих творів у Скандинавії, жваво обговорювала їх в листуванні з друзями, в своїх статтях аналізувала проблеми, поставлені в цих творах. Особливу увагу Лесі Українки привертало розвиток сучасної їй драматургії — драми Г. Ібсена, Б. Б'єрнсона, А. Стрінд'берга, Г. Гарборга. В них увагу письменниці привертало новаторство, спроба порвати зі старою традицією заради утворення нових по формі і гостросоціальних по звучанню творів. У статті «Новейшая общественная драма», що була написана 1900 р. для петербурзького журналу «Жизнь», вона відзначала: «Переходной стадией от старой обличительной драмы к новейшей общественной представляется нам скандинавская драма в лице Ибсена, Бьернстерна и их последователей. Все драмы Ибсена проникнуты обличениями, каждая из них написана на какой-нибудь нравственно-философский тезис, и только громадный художественный талант «северного богатыря» не допустил его превратить свои драмы просто в диалогические проповеди. Ибсен не столько излагает..., сколько обличает, и драмы его часто напоминают суд...»²⁴

Найбільш важливим, на думку Лесі Українки, в скандинавській літературі було проникнення гострих соціальних проблем в драматургію. Аналізуючи п'єси Ібсена, Леся Українка відзначала, що нова драма стала формою вираження, доведення до свідомості людей наболілих проблем, нових ідей. Традицію Г. Ібсена підтримали і почали плідно розвивати скандинавські автори — А. Стріндберг, Б. Б'єрнсон, Г. Гарборг та інші, які, за висловом Лесі Українки, часто порівнювалися з вікінгами.

Письменниця використовувала досягнення скандинавської літератури в своїй творчості відповідно до проблем української дійсності.

Значний внесок у розвиток українсько-скандинавських культурних взаємин зробив створений в 90-х роках у Києві літературний гурток (до нього входила і Леся Українка). Члени гуртка перекладали твори прогресивних зарубіжних письменників. Багато перекладів драматичних творів з норвезької на українську мову в той час зробили Б. Грінченко та М. Загірня. Ними були перекладені та видані в 1907—1908 рр. основні твори Г. Ібсена та Г. Гауптмана, їх драми й комедії, зокрема «Гедда Габлер», «Жінка з моря», «Росмерсгольм»²⁵ Г. Ібсена, виходили у світ окремими невеликими виданнями для широкого кола читачів під редакцією Б. Грінченка. Для М. Загірньої контакти з літературою Скандинавії були продовженням перекладацької роботи, яку вона почала ще 1884 р. Це були казки Г. К-Андерсена⁶ (1918 р. вони вийшли другим виданням). Наприкінці 90-х років вийшла підготовлена нею окремою книжкою біографія Г. К-Андерсена.

Пізніше, особливо в 1907—1908 рр., у Києві окремими виданнями вийшли п'єси Ібсена у перекладі М. Загірньої — «Підпори громадянства», «Примари», «Ворог народів». 1908 р. була опублікована українською мовою драма Ібсена «Нора» з присвятою перекладачки: «Марії Заньковецькій, Великій артистці, Незрівнянній красі рідного театру присвячую цей переклад. М. Загірня»²⁸. Ці рядки нагадували про великий вклад М. Заньковецької у створення яскравих образів у спектаклях за творами Г. Ібсена.

До популяризації скандинавської духовної спадщини в розглядуваний період прилучилося південно-російське видавництво Ф. О. Іогансона, яке видало повне зібрання творів Б. Б'єрнсона в перекладі М. В. Лучицької²⁹ та повне ілюстроване зібрання драматичних творів Г. Ібсена в трьох томах³⁰. Останнє зібрання творів починалося великою передмовою перекладачки, в якій розповідалося про біографію великого драматурга, вплив його творів на європейські літератури.

М. Загірня, Б. Грінченко, М. Лучицька, відаючи багато сил перекладанню творів, своєю працею сприяли зближенню культур, проникненню в культуру на Україні прогресивних ідей, що їх містили кращі твори скандинавської літератури.

. На початку ХХ ст. активно перекладали твори скандинавських письменників й на Західній Україні, зокрема у Львові. 1909 р. друкарня наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка видала оповідання для молоді норвезького письменника Агота Гемса-Сельмера³¹, де в популярній формі розповідалося про життя, побут, походження скандинавів. Переклади Г. Ібсена, Б. Б'єрнсона, К. Гамсуна робили Капій Мирослав, Наталя Кобринська, Антін Крушельницький, Осип Маковей, Федь Федорів та ін.

Викладений у даній статті фактичний матеріал, зрозуміло, не є вичерпним і потребує подальшого вивчення. Однак, враховуючи те, що вже зібрано і проаналізовано, можна з повною підставою говорити про інтенсивні й корисні контакти української й скандинавської літератур. Визначні діячі були не тільки пропагандистами й перекладачами кращих зразків скандинавської літератури, а й своєю творчістю активно впливали на літературний процес у скандинавських країнах. Літератори Скандинавії, з свого боку, виявляли стійкий інтерес до творчості українських письменників. Скандинавсько-українські літературні зв'язки не замикалися в колі суто художніх типів. Вони відбивали більш загальні процеси, пов'язані з боротьбою прогресивних сил за соціальну справедливість. На шляху пошуків вирішення загальнозначущих суспільних, психологічних, філософських проблем виникало взаємне тяготіння національних культур скандинавських країн та України, що сприяло збагаченню духовного потенціалу їхніх народів.

¹ Див.: Грот Я. К.- О перебуванні пленных шведов при Петре Великом// Труды.—Спб., 1901.—Т. 4.— С. 122—158.

² *Енгельс Ф.* Лист Паулю Ернсту // Маркс К., Энгельс Ф. Твори,—2-ге вид,— Т. 37.— С. 332.

³ Див., капр.: Некрасов. Г. А. Русско-шведские культурные связи первой четверти XVIII в. // Скандинавский сборник,— Вып. XXII — Таллин, 1977,—С. 78—85; Шарынкин Д. М. Скандинавская литература в России,—Л., 1980.—321 с.; *Его же.* Русская литература в Скандинавии.—М., 1972.—220 с.; та ін.

⁴ Див.: *Євніна О. М.* Дожовтнева та радянська українська література за рубежами СРСР.— К., 1956,—193 с.

⁵ Див.: *Миронов О. І.* Шевченко в Данії // Збірник праць XXVI наукової шевченківської конференції,—К., 1985,—С. 185—193.

⁶ Див.: *Євніна О. М.* Вказ. праця.— С. 71.

⁷ *Лобач-Жученко Б. Б.* Літопис життя і творчості Марка Вовчка.— К., 1983.—С. 258.

⁸ Тепер цей диплом зберігається в рукописному відділі Інституту літератури АН УРСР.

⁹ *Брандес Г.* Российские впечатления // Собр. соч.: В 20 т.— Спб., 1913.—Т. 19.—С. 165.

¹⁰ Див.: *Миронов О. І.* Вказ. праця.— С. 191.

¹¹ Див.: *Шевченківський* словник.— К., 1976.— Т. 1.— С. 183.

¹² Там же.

¹³ Там же.— С. 215.

¹⁴ Там же.— С. 354.

¹⁵ Див.: *Євніна О. М.* Вказ. праця.— С. 71.

¹⁶ Там же.— С. 96.

¹⁷ Див.: *Франко І. Я.* Зібрання творів: У 50 т.— К., 1978,—Т. 12,—С. 681-686.

¹⁸ Див.: Там же.—Т. 10,—С. 240—337; Т. 25.— С. 218—244.

¹⁹ Див.: *Літературно-науковий вісник.* 1898.— Т. 4.— С. 180—219.

²⁰ *Франко І. Я.* Життя і твори Альфонса Доде, його остання повість. 70-ті роковини вродження Генріка Ібсена // Збір. творів: У 50 т.— К., 1981 —Т. 31.—С. 182.

²¹ *Функсєт. Я.* «Ворог народу» Г. Ібсена // Там же.—К., 1980,—Т. 28,—С. 211.

²² Там же.— С. 212.

²³ *Українка Л.* Новейшая общественная драма // Зібр. творів: У 12 т.—К., 1977.—Т. 8.— С. 233—234.

²⁴ Див.: *Ібсен Г.* Гедда Габлер. Жінка з моря. Росмерсгольм,—К., 1908.

²⁵ Див.: *Андерсен. Г. К.* Казки. Кн. 1,—2-ге вид,— К., 1918,—192 с.

²⁶ Див.: *Коротка* життєпис Г. К. Андерсена,—К., 1889,—17 с.

²⁷ Див.: *Ібсен Г.* Нора,—К., 1908.

²⁸ Див.: *Б'єрнсон. Б.* Полн. собр. соч.: в 2 т.— Киев; Харьков, 1900,—860 с.

²⁹ Див.: *Ібсен Г.* Полное иллюстрированное собрание драматических произведений: В 3 т.— Киев;

СПб.—Одесса,—1912.

³⁰ Див.: *Гемс-Сельмер А.* На далекій півночі: Оповідання для молоді,— Львів, 1909.

Як перший законодавець нової Болгарії М. Дрінов спільно з своїми соратниками утверджує демократичний характер початкової і середньої шкіл, їх світський загальноосвітній зміст. Складений ним «Тимчасовий статут народних шкіл», опублікований 29 серпня 1878 р., визначив структуру і програми навчальних закладів. Початкова освіта вводилася як обов'язкова і безкоштовна для дітей обох статей.

Не зупиняючись докладно на багатогранній політичній, громадській та публіцистичній діяльності М. Дрінова у визволеній Болгарії, коротко висвітлимо його роль у заснуванні Народної бібліотеки у Софії. Встановленням і комплектацією фондів бібліотеки Дрінов активно займався спільно із губернатором Софії, російським громадським діячем П. В. Алабіним, починаючи з квітня 1878 р.

Відкриття Софійської публічної бібліотеки, першого інституту культури молоді болгарської держави, відбулося 29 листопада 1878 р. Фонди бібліотеки склали книги, подаровані громадським діячем Болгарії І. Н. Денкоглу, виписані на Алабіним бібліотека К. Н. Палаузова, 42 примірники книг, переданих у дарування М. Дріновим, а також дарування багатьох установ, зокрема Харківського і Київського університетів, та окремих осіб з Росії. Першим головним бібліотекарем Софійської бібліотеки став Георгій Кіркков — вихованець Південнослов'янського пансіону м. Миколаєва, який отримав вищу освіту у Новоросійському (м. Одеса) університеті. Зберігся його лист до Київського університету у зв'язку з отриманням 1879 р. книг для бібліотеки, у якому він писав: «Ми, болгари, дуже раді цьому дарунку нашій культурі. Участь росіян у священній справі освіти болгар особливо цінна зараз, у період державного будівництва, коли наші школи знаходяться у вкрай розладнаному стані і майже позбавлені вчительського персоналу»⁹.

Професор Дрінов ще за життя заповідав свою особисту бібліотеку болгарському народові. 1906 р. згідно із заповітом його вдова — Маргарита Іванівна Дрінова повідомила про це болгарський уряд. 1909 р. бібліотека професора Дрінова, що складалась з 26 701 тому, була перевезена до Софії і склала окремий фонд Софійської публічної бібліотеки¹⁰.

У серпні 1879 р. М. С. Дрінов повернувся на Україну і продовжив викладацьку та наукову діяльність у Харківському університеті, якій він присвятив близько 30 років свого життя. М. Дрінов був одним із засновників історико-філологічного товариства у Харківському університеті, яке відіграло значну роль у розвитку історичної науки на Україні та українсько-болгарських культурних зв'язків. Він виховав багато славістів України і Болгарії. Його учнями були М. Г. Халанський, А. П. Кадлубовський, В. І. Савва, Є. К. Редін, болгарські вчені В. Златарський, Д. Матов, П. Славейков та ін. Під його керівництвом розпочав наукову діяльність академік Н. С. Державін

Чудовою ілюстрацією плідності українсько-болгарських зв'язків у галузі освіти є історія створення Софійського університету.

Національний науковий центр — мрія цілого покоління діячів болгарського відродження. У XIX ст. питання про створення болгарського університету неодноразово піднімали В. Априлов, І. Селімінський, К. Фотінов, І. Богоров, Г. Кристевич, М. Дрінов, Н. ^ончев, К- Іречек¹².

Нарешті 7 квітня 1885 р. під час урочистої церемонії, присвяченої 1000-річчю з дня смерті слов'янського першовчителя Мефодія, князь Олександр запропонував ознаменувати цю річницю відкриттям добровільної підписки пожертвувальників для створення болгарського університету. Після цього були прочитані телеграми, надіслані з нагоди цієї події. Певний інтерес становить телеграма від болгарських студентів, які навчалися у Київському університеті. У ній вони повідомляли, що зібрали проміж себе 70 карбованців у фонд майбутнього болгарського університету. Академік М. Арнаутов, який описав ці події, робить цікаве зауваження: «Чи була зроблена пропозиція князя ще до читання телеграми від київських студентів або відразу ж після цього і з цього приводу?» . Це дозволяє висловити думку, що звернення студентів Київського університету стало своєрідним каталізатором, який прискорив здійснення мрій і прагнень багатьох діячів болгарської освіти.

Через три роки після цієї події, 3 (15) жовтня 1888 р. у приміщенні Софійської чоловічої гімназії було відкрито Вищий педагогічний курс, тобто історико-філологічне відділення першого болгарського університету¹⁴.

Першими викладачами цього навчального закладу були С. Станіміров, А. Тодоров-Балан, І. Георгов, Л. Мілетич, Н. Михайловски, Й. Ковачев та І. Данєв. З них троє отримали вищу освіту у Росії: Нікола Михайловски у 1848 р. закінчив Московський університет. Йосиф Ковачев у 1868, а Станімір Станіміров у 1883 р. закінчили духовну академію у Києві. Першим ректором був обраний А. Тодоров-Балан, уроженець с. Кутей, який отримав середню освіту у Болградській гімназії, а вищу — у Празі. Другий навчальний рік Софійського університету ознаменувався відкриттям фізико-математичного факультету.

У серпні 1892 р. відбулося відкриття юридичного факультету університету. З п'яти його викладачів четверо були вихованцями російських навчальних закладів: Христо Стоянов у 1868 р. закінчив Московський університет, Георгій Згурев, Іван Славов та Васил Марінов закінчили факультет права у Новоросійському університеті¹⁵, попередньо отримавши гімназичну освіту у м. Болграді.

Визначною сторінкою історії Софійського університету стала викладацька діяльність українського професора Михайла Петровича Драгоманова (1841—1895). Особисте знайомство Драгоманова з вихідцями з південних слов'ян почалося ще у стінах Київського університету, де він у 1859—1863 рр. навчався на історико-філологічному факультеті. Пізніше, в еміграції у Відні, а потім у Женеві, він познайомився і спілкувався з багатьма болгарськими громадськими діячами. Контакти Драгоманова з Болгарією налагоджувалися також і по сімейній лінії. Його дочка Лідія одружилась зі студентом І. Д. Шишмановим, який пізніше став відомим болгарським вченим, державним і громадським діячем. Буржуазний радикал, він у 1903—1907 рр.* займав посаду міністра народної освіти. За спогадами сучасників, Лідія Драгоманова, яка захоплювалася етнографією, перекладом болгарського епосу, відзначалася високою культурою, стала гідною супутницею життя вченого¹⁶.

Відношення М. П. Драгоманова та І. Д. Шишманова переросли у дружбу. Під впливом українського вченого, маючи можливість користуватися великою драгоманівською бібліотекою, І. Шишманов захопився фольклором, етнографією, історією. Завдяки Драгоманову він зблизився з представниками революційно-демократичного напрямку в українській культурі — І. Франком, М. Павликом, М. Лисенком, Л. Українкою, пізніше встановив контакти з В. Гнатюком, І. Свенцицьким, О. Кобилянською, О. Олесем, Б. Грінченком, М. Возняком, І. Трушем¹⁷. І. Шишманов вніс неоціненний вклад у зміцнення культурних і наукових зв'язків між Болгарією та Україною на рубежі XIX — XX ст.

У березні 1889 р. Міністерство народної освіти Болгарії, за пропозицією Шишманова запросило М. Драгоманова викладати загальну історію у Софійському університеті. Він прийняв пропозицію і протягом шести років з незмінним успіхом читав лекції і займався науковою діяльністю у Болгарії.

У Софії Драгоманов опинився у близькому для нього професорському середовищі, яке він цікаво описав у своєму болгарському щоденнику, вперше опублікованому у журналі «Жовтень». З цього документа ми дізнаємось, що українському вченому не тільки було запропоновано читати курс лекцій, а й бути ректором Софійського університету. Драгоманов щиро подякував за честь, але від адміністративних обов'язків відмовився, заявивши, що в інтересах справи цю посаду повинен займати тільки болгарин¹⁸.

Михайло Петрович зосередив свої зусилля на викладацькій діяльності, з виключною сумлінністю готувався до лекцій. Лекції Драгоманов читав російською мовою, що ускладнювало для студентів сприйняття матеріалу, тому він писав докладні конспекти тем, які під його керівництвом були перекладені болгарською мовою, а потім розмножені літографським способом і поширені серед студентів¹⁹.

* Ці роки, на думку багатьох дослідників, є найбільш плідними у загальному процесі розвитку культури, освіти у Болгарії (див.: Краткая история Болгарин.— М., 1987.— С. 289).

До 1894 р. він підготував і виклав «Окрему думку до пропозиції Ради Вищого училища щодо його перетворень». У цьому документі, зокрема, вказувалося, що професор з метою підтримання себе «на висоті сучасної науки і для прогресу у ній повинен вести наукову кореспонденцію, купувати книжки та спеціальні огляди, інструменти та ін., а крім цього мати можливість хоча б раз на 2—3 роки виїздити за кордон для користування бібліотеками, музеями, лабораторіями та іншими установами, які ще довго будуть відсутніми на Балканському півострові». Драгоманов запропонував, щоб факультети і міністерства запрошували на посади професорів «осіб, відомих своїми науковими працями, що викладали в іноземних університетах»²⁰.

Михайло Петрович допомагав болгарським викладачам у підготовці лекцій, зокрема, рекомендував їм найновішу літературу з історії, літератури, слов'янських мов.

Розуміючи, що університет не може існувати без багатой, добре налагодженої бібліотечної системи, Драгоманов піклувався про комплектацію софійських бібліотек. Беручи участь у складанні списку літератури, призначеної для придбання університетською бібліотекою, він запропонував купувати навчальні посібники у кількох примірниках з метою створення студентської бібліотеки. Драгоманов радив виписати для університетської бібліотеки російські видання «балканослов'янських пам'яток», публікації О. М. Пипіна, І. Я. Порфір'єва, праці Петербурзького «Товариства любителів давньої писемності».

На думку А. К- Мартиненко, професорська діяльність Драгоманова в період розриву дипломатичних відносин між Росією і Болгарією, коли в болгарській пресі велась широка антиросійська пропаганда, позитивно вплинула на виховання студентів Софійського університету в дусі національного, культурного і духовного єднання між болгарським, російським та українським народами. Крім того, керівництво Драгоманова кафедрою загальної історії в період становлення болгарської вищої школи сприяло формуванню прогресивного наукового напрямку у дослідницькій роботі з історії.

Створення Софійського університету, який став великим науковим центром на Балканському півострові, не розв'язало повністю проблеми підготовки кадрів національної інтелігенції. У досліджуваний період болгарська молодь, як і раніше, була змушена отримувати освіту за кордоном. У 1908—1911 рр. 481 болгарський студент отримав диплом закордонних університетів (з них 56 чоловік навчалися у Росії) і тільки 468 були вихованцями Софійського університету²².

Незважаючи на складні колізії офіційних відношень Росії і Болгарії наприкінці XIX — на початку XX ст., чисельність болгар у російських навчальних закладах залишалася достатньо великою.

Україна, що знаходиться у безпосередній географічній близькості від Болгарії, традиційно приймала значну кількість посланців братнього слов'янського народу. Подібні кліматичні умови, наявність на території України болгарських колоній, що забезпечували певну матеріальну підтримку студентам, сприяли тому, що болгарські юнаки і дівчата, які прибували на навчання у Росію зупиняли свій вибір на навчальних закладах Києва, Одеси, Харкова, Миколаєва та інших українських міст.

Значна частина болгарських студентів вступала до духовних навчальних закладів. Це було пов'язано передусім з тим, що на навчання в основному приїжджала дрібнобуржуазна молодь, яка не мала досить грошей для отримання платної освіти і розраховувала на отримання державних стипендій, що надавалися болгарам у Росії²³. Так, 1911 р. у Київській духовній академії навчалися І. Георгієв, Х. Гяуров, В. Ілієв, І. Снегаров, І. Харитон, Г. Христов. У Центральному державному історичному архіві УРСР у м. Києві зберігається ряд документів, які розповідають про призначення болгарам — студентам Київської духовної академії — державних стипендій. Так, 1879 р. було зроблено розпорядження про надання стипендії болгарському архімандритові Євсилью Крестеву²⁵ на початку 1890/91 навчального року виділено стипендію з коштів Св. синоде болгарину Василю Петрову²⁶.

Багато болгар поповнювали ряди Київської духовної семінарії. Проте значна частина з них не збиралася служити церкві, вони клопоталися про прийняття їх стипендіатами до світських навчальних закладів. Так, у своєму проханні міністрові народної освіти студенти Київської духовної семінарії С. Канарейський-Тепавський та І. Казасов писали: «...тому що коло семінарської освіти не задовольняє нашим полум'яним прагненням, у теперішній час ми вважаємо за необхідне вступити до світського навчального закладу, тому насмілюємось просити... про прийняття нас до Київського університету на казенний кошт»²⁷. У списках студентів, які навчалися в Київському університеті у 1882—1892 рр., позначені С. К. Гулаїчев і В. І. Петков²⁸, випускники Московської духовної семінарії, та чотири вихованці Київської духовної семінарії — І. К. Костов, П. К. Гаюбов, Г. Д. Никифоров, А. Ф. Теодорович²⁹.

На рубежі XIX — XX ст. Київ був великим центром підготовки болгарської інтелігенції. 1883 р. у навчальних закладах міста налічувалося 22 болгар, з них 10 чоловік навчалися в університеті, 4—у духовній академії, 3—у духовній семінарії, 1 - у духовному училищі, 2 - у міській гімназії, 1— у юнкерському училищі і 1 - у музичному училищі³⁰. У грудні 1869р.було створено Київський відділ Московського Слов'янського благодійного товариства, члени якого ставили одним із головних завдань сприяння вихованню і освіті слов'ян у вищих середніх навчальних закладах Росії. 1877 р. відділ було перетворено на Київське Слов'янське благодійне товариство, а 1880 р. на засіданні товариства розроблено положення про прийом слов'ян до російських університетів (пізніше воно було затверджено Міністерством народної освіти). Згідно з положенням слов'янам, які закінчили курс у духовних училищах, дозволялося вступати до університетів без іспиту на зрілість на правах студентів — першим на усі факультети, а другим на математичний і медичний; слов'яни, які закінчили курс у закордонних класичних гімназіях, отримували дозвіл вступати на правах студентів на усі факультети; усі слов'яни за бажанням могли слухати університетські лекції на правах вільних слухачів після складання попереднього іспиту. За клопотання про ці пільги міністр народної освіти Болгарського князівства К. О. Іречек висловив Київському Слов'янському благодійному товариству подяку . Положення увійшло в силу вже у січні 1881 р., про що свідчить лист професора Харківського університету М. Дрінова до К. Іречека, у якому вчений дає характеристику трьом групам студентів-болгар, які навчалися у російських університетах³².

Університети України — Київський, Харківський, Новоросійський, Львівський — зробили значний внесок у формування болгарської інтелігенції. У списках студентів, які закінчили Київський університет протягом 1882—1892 рр., нараховується понад 30 чоловік³³, причому 19 з них закінчили медичний факультет. У Державному архіві м. Києва є відомості про подальшу долю випускників цього факультету: Стефан Назаров став завідуючим Сливенською лікарнею³⁴, Дмитро Стаматов — лікарем Софійського військового училища. У 90-х роках студентами і вільними слухачами медичного факультету були 31 чоловік з числа болгарських громадян.

Великим центром по підготовці болгарської молоді став Новоросійський університет, заснований 1865 р. на базі Ришельєвського ліцею. Його створенню надавалося політичного значення як центрові вищої освіти слов'ян і взагалі уроженців християнських земель Балканського півострова. 1865 р. в університеті було встановлено 20 слов'янських стипендій. Число студентів з слов'ян було нестабільним: 1869 р. їх налічувалося 13, 1889—6³⁶. З 1878 по 1890 р. в університеті отримали вищу освіту близько 30 болгар³⁷, не враховуючи болгар — вільних слухачів, яких теж було багато. Якщо у 1881/82 навчальному році болгар — дійсних студентів Новоросійського університету налічувалося 12 чоловік, то вільних слухачів було не набагато менше — 9. Завдяки клопотанням Т. Мінкова у 1885 р. вільним слухачам Новоросійського університету було дозволено користуватися бібліотекою і медичною допомогою університетського лікаря безкоштовно³⁹.

Серед студентів університету у 1891/92 навчальному році були Панко Арнаудов — студент математичного відділення, студенти природничого відділення —

Дасю Ванков, Христо Попов, Степан Тодоров, майбутні юристи — Нікола Чолаков, Ной Марков, Спас Иванов, Иван Мачев⁴⁰.

Значною була кількість болгарської молоді у Новоросійському університеті і на початку ХХ ст.: у 1904—1905 рр. тут навчалися 33 болгарських студенти⁴¹. Окремі болгарські громадяни отримували освіту і в інших навчальних закладах України, у тому числі у Харківському технологічному інституті, Харківському ветеринарному інституті, Київському політехнічному інституті, Львівських вищих політехнічних і лісових школах, на Вищих жіночих курсах у Києві та ін.

У досліджуваній період саме на Україні зосереджувалася основна маса болгарського студентства. Цьому сприяла також наявність у м. Миколаєві Південнослов'янського пансіону, яким керував Т. Мінков. Вихованці пансіону поповнювали ряди студентів вищих навчальних закладів України.

У 1878/79 навчальному році у пансіоні нараховувалося 119 вихованців, з них 104 чоловіки були уроженцями Болгарії. Пансіон було засновано для утримання і виховання слов'ян, а навчалися вони в учбових закладах міста: гімназії та реальному училищі. У Миколаївському реальному училищі у 1878/79 навчальному році з 231 учня 46 були пансіонерами, у гімназії з 392 учнів — 72 пансіонери. Колишні вихованці пансіону Барнов, Босв, Золотович, Решев закінчили медичний факультет Московського університету, Добри Гончев по закінченні курсу у Київській духовній академії став секретарем Екзарха Болгарського, а вихованець Белчев закінчив курс у Костянтинівському училищі і вступив до Миколаївської академії.

У перші роки після визволення Болгарії Т. Мінкова нерідко докоряли тим, що він не повертається на батьківщину. Він відповідав: «Не матеріальні вигоди утримують мене тут, далеко від батьківщини, і не заради них я здійснюю свою діяльність по освіті молодого болгарського покоління, а роблю це від усвідомлення, що для цього ще не настав слушний момент — у Болгарії ще не розвинулось освічене середовище і немає ще наукової і художньої літератури, а освічене середовище і література йдуть пліч-о-пліч у процесі організації освіти у добре організованому училищі. Нарешті, мій 17-річний педагогічний стаж переконує мене, що виховання молодих людей у закритих навчальних закладах має величезне благодійне значення для усього їх майбутнього: Південнослов'янський пансіон — єдиний у своєму роді навчальний заклад, з яким тісно пов'язано інтереси моїх юних співвітчизників. Саме тому я боюсь довірити його комусь іншому, бо ведення такої складної справи вимагає багато енергії і багато досвіду, багато любові до справи, а я займаюсь цим вже 17 років і встиг вивчити і всебічно і в усіх тонкощах»⁴³. Дійсно, як не раз відзначали болгарські громадські діячі і вчені, Т. Мінков використав усі можливості, щоб його вихованці стали справжніми патріотами та енергійними діячами молодії Болгарії. Т. Мінков брав дійову участь у подальшій долі своїх учнів: клопотався про прийом до російських вищих навчальних закладів, про їх прийняття на службу допомагав їм матеріально⁴⁴.

За 25 років (1867—1892) у Південнослов'янському пансіоні отримали виховання і освіту близько 800 болгар, серед них Атанас Узнов, Панайот Волон, Йоаким Груєв, Алеко Константинов, Георгій Кіркоу та багато інших видатних діячів болгарського відродження, будівники молодії болгарської держави⁴⁵.

На Україні функціонували також спеціальні пансіони для утримання дівчат — уроженок південнослов'янських країн — у Києві при Фундуклеївській та в Одесі при Марійській гімназіях. Київська Фундуклеївська гімназія та жіночий пансіон Левашової відіграли величезну роль в освіті болгарських дівчат. Перші три державні стипендії для болгарок у Києві були встановлені при жіночому пансіоні Левашової ще 1860 р. у відповідь на клопотання, за проханням болгарського населення, російських консулів у Адріанополі, Філіпполі та Варні⁴⁶. Негайно оголошені вакансії були заміщені трьома болгарками, за вибором населення цих міст, крім них була прислана ще одна болгарка з Варни, яка через відсутність коштів була прийнята у Левашовський пансіон на кошт самої начальниці⁴⁷. У 1865 р. Левашовський пансіон було прирівняно за навчальними планами до Фундуклеївської гімназії, а 1868 р. відбулося їх злиття. З 1895 р. Фундуклеївська жіноча гімназія та пансіон Левашової розподілили між собою обов'язки щодо

виховання і освіти уроженок Болгарії. Гімназія взяла на себе освіту, а пансіон — виховання. У пансіоні велися заняття з російської граматики, арифметики, загальної історії, географії та інших предметів. Дівчата мали можливість у пізнавальних цілях відвідувати Ботанічний сад Київського університету⁴⁸. Додатково було введено курс хатнього господарства. Навчання тривало 7 років, і щоб за такий великий срок не забути рідної мови та національних традицій, для болгарських дівчат було введено курс болгарської мови та історії⁴⁹. Мовні заняття проводили студенти з Болгарії, які навчалися у Києві. 1903 р., наприклад, для викладання болгарської мови і літератури до пансіону був рекомендований студент Київської духовної академії Веніамін Димитров⁵⁰.

Пансіон проіснував до 1918 р. Його вихованками з 1901 по 1918 р. були понад 20 болгарських дівчат. Тільки 1901 р. у пансіоні нараховувалося 12 болгарок.

1874 р. Одеське слов'янське благодійне товариство заснувало пансіон для слов'янок в Одесі, метою якого, як записано у Статуті, було «готувати дівчат слов'янського походження ... до звання вчительок народних шкіл, а також середніх навчальних закладів на їх батьківщині»⁵². Болгарські дівчата становили більшість вихованок пансіону. 1911 р., наприклад, серед пансіонерок було 2 росіянки та 11 болгарок. Вихованки пансіону навчалися в Одеській Маріїнській гімназії, у другій міській та у приватній гімназії Маліновської⁵³. Маріїнська гімназія посідала провідне місце у вихованні болгарських дівчат: з 1881 по 1906р. тут навчалися 47 болгарок⁵⁴. Пансіон проіснував до 1917 р. Причому з початку 1917 р. міністерство закордонних справ відмовило йому у стипендіях, запропонувавши передати вихованок «місцевому громадянському врядуванню для здійснення щодо них належних заходів, передбачених законом по відношенню до підданих держав, що воюють супроти Росії». Проте Одеське слов'янське благодійне товариство не захотіло поступати таким чином, маючи надію відшукати кошти на утримання вихованок болгарок надалі до настання можливостей відправити їх на батьківщину»⁵⁵.

Допомога, подана Болгарії після визволення країни від османського гніту українськими вченими, навчальними закладами Росії та України, сприяла становленню молодій державі, її прискореному просуванню до прогресу як у галузі матеріального виробництва, так і у духовній сфері. Вона ще більше зміцнила духовну спорідненість і братерство російського, українського та болгарського народів.

¹ Степанова. Л. И. Вклад России в подготовку болгарской интеллигенции.— Кишинев, 1981.— 214 с.; Погубко К.А. Из истории российско-болгарских общественных и революционных связей (последняя четверть XIX в.).— Кишинев, 1979.— 189с.; Дмитрук В.Т. Сторінки вікової дружби: 3 історії укр.-болг. зв'язків в XIX — на поч. XX ст.— Львів, 1958.—96 с.; Мартышенко А. К. Русско-болгарские отношения в 1894—1902 гг.— Киев, 1967.—296 с.; Сохань П. С. Очерки истории украинско-болгарских связей.— Киев, 1976.—286 с.; Бичваров М. Д., Горський В. С. Українсько-болгарські філософські зв'язки (друга половина XIX ст.).— К., 1966.—182 с.

² Полещук Т.С. Болгаро-українські общественно-політичні та культурні зв'язки (1878—1914 гг.)//Автореф. дис... канд. ист. наук.— Л., 1986.—18 с.; Москаленко В. А. Українсько-болгарські літературні та наукові зв'язки кінця XIX — початку XX ст.— К., 1986.—213 с.

³ Атанасов П. З минулого українсько-болгарських зв'язків// Укр. іст. журн.—1960.—№ 4.— С.65—73; Крачунов К. Марин Дринов (1838—1906). Живот и дейност.—София, 1938.—103 с.; Раднев Н. М. Дринов и К. Иречек и просветното дело.— София, 1984.—95 с.; Мишев Р. Българо-руско научно сътрудничество в област на историческите науки (1900—1914 гг.) // Исторически преглед.— 1982.—№ 4.— С. 54—64; Манафова Р. Културното развитие на България при Временното руско управление (1877—1879) // Из историята на българската наука, просвета и култура през XIX и XX в.— Известия на института по история. XXIX.— София, 1986.— С. 133—172.

⁴ Воспитание болгар и Южнославянский пансион Т.Н. Минкова в Николаеве.— Спб., 1880.— С. 7.

⁵ Дьяченко М. Учебно-воспитательное дело в Болгарии // Известия С.-Петербургского славянского благотворительного общества.— Спб., 1887.—№ 2.— С. 81.

⁶ Краткая история Болгарии.— М., 1987.— С. 289.

⁷ Горина Л. В. Марин Дринов — историк и общественный деятель.— М., 1986.— С. 3.

⁸ Освобождение Болгарии от турецкого ига. Документи: В 2 т.— М., 1967.— Т. 2.— С. 118.

⁹ Биография дружби.— М.— София, 1984.— С. 74.

¹⁰ Крачунов К. Указ. соч.— С. 39.

¹¹ Сохань П. С. Указ. соч.— С. 170.

п о л у і ^ ^ Ж - І з і - с Т 9 3 9 М С О Ф Г І С 2 5 И 7 Т Е Т П С В , К и н е н т » Р « " Ъ р в о т о м у
С. 317 Б Л

¹⁴ Арнаудов М. Указ, съч.— С. 36—37

¹⁴ Динев П. Указ, соч.— С. 317

¹⁵ Арнаудов М. Указ, соч.— С. 44, 57, 84, 94, 98—100

Москаленко В. А. Вказ. Праця.— С. 80—83.

А П П л ь Г Т П К и н Г р а д я ; —

.. - 1 7 ~ / 9 - с ^ 3 П и Д р а Г 0 — у з м і щ е н н и у к р а ї н с ь к о - б о л г а р с ь к и х з в ' я з к і в // У к р і с т

Ц Мартьяненко А. К. Указ, соч.— С. 24

'' ^ з ^ @ " ^ / " ^ 1 ^ ^ ч е с к и ^ п р е ^ л е д — 9 7 т м — ^ 8 9 я " Р а з в и т м С Н а у ч н и т с и н с т и т у т и
М., 1987. — т. 1, и, вклад России в подготов. <У болгарской интеллигенции в 50-70-е гг. XIX в -

Ц Д И А % Н С Р а Г и и Д е р ж а в н и й И с т о р и ч н и й З р х и в _ Ф _ 771, с пр. 1984, - Ар, 6-Ю. (Далі -

²⁵ Там же. - Спр. 1350, — Арк. 4

²² Там же. - Спр. 1981, - Арк. 1

Киевский университет: Документу и материалъ. 1834-1984 - Киев 1984 С от

: гтти «Ге»-** ~

«О 'ат "ю?" "0» тм! , ... °

³¹ Там же. С. 37—38

Т . 2 I С т 7 7 , и з з р х и в а н з к о н с т а н т н П р е п и с к а с Б ъ л г а р и : В 3 т , - С о ф и я , , 959. -

³³ Державний архів м. Києва, - Ф. 16, оп. 469, - Спр. 295

³⁶ Там же, - Оп. 465, с пр. 269, - Арк. 15.

³⁶ Там же, - Спр. 286, - Арк. 173

і 890, - М т а Р 5 Г " с б 7 я - 704-705 т и п я т и л е т и с н о в о р о с с и т м у н и в е р т м // З а , , . Н о в о р о с . у н - т а , -

³⁷ Там же. — С. XVII — XXVI

2 5 9 , 1 6 й б т м о б л а с т і , Ф , о п , н л 2 7 8 - А р . * * 230, 233, 242, 246, 251, 256,

³⁹ Там же. - Ф. 45, оп. 7, с пр. 48, - Арк. 44, 50

Там же. - Ф. 42, оп. 35, с пр. 330, - Арк. 33 зв

^ Ц Д И А У Р С Р - Ф. 386. оп. 1^р с пр. 513 - Арк. 24

43 л о с п и т а н и е б о л г а р и ю ж н о с л а в я н с к и й п а н с и о н - С 33

ч е с к и п ^ ^ I ^ I Т Г ^ " т м о н в Н и к о л а е в п р е з В в д р а ж д а н е т о // И с т о р и -

С п р . 418 д е т м н и й а р х и в о д е с ь к о ї о б л а с т і , Ф , 5, о п н с п р - 192 - Ар, 16, 16 зв, Ф. 45, оп. 7, -

⁴⁵ Хаджиниколова Е. Указ, съч — С. 57

с. 135 " ' « » « . 1931. Т. 1. Архив „ Ийден Героа. - Ч 1 _

и Державний архів м. Києва, - Ф. 90, оп. 1, с пр. 2727 - Арк. 15

Ляшенко Л. Г. Культурно-освітні зв'язки Болгарії з Україною в 40-60-х ппкяу хіу тм // Нариси з соціально-економічної історії України дожовтневого періоду - К 1963 - С. 112 "

Державний архів м. Києва, - Ф. 90. оп. 1, с пр. 1289, - Арк. 3-4

Там же, - Спр. 2169, - Арк. 1 зв., 10

О д е с с а Ф Г 88а - С . Ш 6 о с е р к у ч е б н о г о п и т о м н и к з с л а т м * ^ в и ц П О д е с с к и й с л а в я н с к и й с б о р н и , -

⁵³ Державний архів Одеської області, - Ф. 273, оп. 1, с пр. 19 - Арк. 11 зв

⁵⁵ Там же. - Спр. 3, - Арк. 1,1 зв., 2.

Там же. — Спр. 17, — Арк. 15, 16, 16 зв.

**РОСІЙСЬКО-СЕРБЬСЬКІ ВІДНОСИНИ
ПІСЛЯ ПАДІННЯ ДИНАСТІЇ ОБРЕНОВИЧІВ
(1903—1907 рр.)**

Історичні зв'язки народів нашої країни з югослов'янськими народами — об'єкт постійних досліджень радянських істориків-славістів, вчених інших фахів. Загальновідомі і визнані їх досягнення в розробці цієї проблеми¹. Проте слід зазначити, що ще далеко не всі історичні періоди знайшли потрібне висвітлення у статтях та монографіях. Дослідників цілком правомірно приваблюють в першу чергу уяснені важливими політичними подіями переломні моменти з історії взаємовідносин Росії з югослов'янами і це, безумовно, сприяє найбільш вірному відтворенню картини минулого. Разом з тим слід визнати, що ці найвизначніші події мали свою передісторію, підготовлялися, визривали іноді досить тривалий час. Тому не менш важливим є вивчення таких малопомітних, на перший погляд, періодів, завдяки яким власне й відбулась та чи інша етапна подія.

В історії російсько-сербських відносин досить цікавими з погляду на дальший розвиток двосторонніх взаємовідносин Росії і Сербії, а також загального положення на Балканському півострові були 1903—1907 рр. Цей невеликий історичний період, що передував боснійській кризі та балканським війнам, таїть у собі ледь не всі головні розгадки балканських катаклізмів початку ХХ ст.

У вітчизняній історичній літературі встановилася думка, що Росія в зв'язку з активізацією своєї далекосхідної політики на рубежі ХІХ — ХХ ст. фактично відійшла від балканських проблем і її роль на півострові значно зменшилася. Дійсно, якщо зробити поверховий огляд головних подій у цьому регіоні, то не можна сказати про будь-яку занадто активну діяльність російської дипломатії, але не можна говорити і про припинення зв'язків. Незважаючи на підготовку царизму до війни з Японією, зовнішньополітичне відомство Росії продовжувало підтримувати досить тісні відносини з балканськими країнами і через своїх офіційних представників (послів, консулів, військових аташе) ні на день не припиняло збір важливих для міністерства іноземних справ та інших державних департаментів відомостей політичного, економічного, військового характеру. Більш того, в зв'язку з початком революції в Росії посилювався нагляд за політемігрантами, що проживали в країнах Балканського півострова. Царським дипломатам поряд з шпигами охоранки наказувалося збирати відомості про революціонерів, виявляти їх зв'язки з місцевою соціал-демократією, слідкувати за робітничими виданнями.

Разом з тим не слід забувати, що Росія все ще не мала вільного виходу з Чорного моря, потреба в якому дедалі гостріше відчувалася в зв'язку з бурхливим розвитком капіталізму, загостренням міжнародної обстановки в цілому. Невирішеність питань про протоки, бажання протидіяти спробам німецьких імперіалістів (разом з Австро-Угорщиною) збудувати «міст» через Балкани з метою влаштуватися в Туреччині, інших країнах Сходу, а також традиційна підтримка країн Балканського півострова — все це утримувало Росію в цьому регіоні і, більш того, підштовхувало на проведення, так би мовити, певних підготовчих робіт.

Успішному розвитку російсько-сербських відносин сприяла зміна у Сербії правлячої династії. Внаслідок травневого перевороту 1903 р. поряд з встановленою в країні парламентарною системою співіснувала і монархія, до престолу якої прийшов Петро Карагеоргієвич — онук керівника Першого сербського повстання Карагеоргія. Слабий та безвольний Петро, який прожив більшу частину свого життя за кордоном, за виразом С. Ю. Вітте, «як простий обиватель французької республіки»², не дуже розбирався в питаннях політики, а тому майже не втручався у їх вирішення. Керівники травневого перевороту ще напередодні його заручилися письмовим зобов'язанням Петра «управляти Сербією конституційно й демократично»³. Це дозволило буржуазії за допомогою радикалів надалі повністю підпорядкувати собі внутрішню й зовнішню політику країни.

Петербурзький кабінет цілком влаштувала персону Петра Карагеоргієвича на сербському престолі. У свій час через правління Бесарабсько-Таврійського банку він отримав значну позику⁴, і тепер в Росії не без підстав розраховували на віддачу сербського короля. Слід зазначити, що Петро в цілому виправдовував сподівання російського уряду.

Проте для встановлення повного взаєморозуміння між двома країнами необхідно було вирішити питання про вилучення з оточення короля учасників перевороту. Справа в тому, що Росія, як і інші монархії Європи, офіційно осудила криваві події 29 травня 1903 р. в белградському конакі, внаслідок яких були вбиті королівська пара, інші особи, і висловилась за необхідність «переконати короля Петра випровадити осіб, що були замішані у травневому перевороті, з свого почту»⁴. На думку міністра іноземних справ Росії В. М. Ламздорфа, це повинно було б «зміцнити становище Сербії»⁶. В цих словах був, звичайно, певний сенс, тому що Сербія опинилася фактично в ізоляції, коли після перевороту майже всі іноземні представники залишили Белград. Але для Петра швидке відсунення від справ людей, які, по суті, посадили його на трон, було дуже ризикованим. Крім того, звичний до тихого, розміреного життя Петро і в цьому питанні не бажав квапитися. Випровадження у відставку проходило повільно і завершилося лише у травні 1906 р.

Млявість сербського короля в цьому питанні дратувала петербурзький кабінет, що не могло не відбитися на двосторонніх відносинах. Так, 1904 р. у тонкій дипломатичній формі сербським офіційним особам було заявлено про небажаність прибуття до Петербурга Петра Карагеоргієвича. В. М. Ламздорф 12 лютого в листі до першого секретаря Місії в Белграді В. В. Муравйова-Апостола-Короб'їна, мотивуючи цю позицію, писав: «потрібно, щоб зовсім згладилося враження, яке справила всюди кривава подія, що відбулася в Белграді минулого року»⁷. Однак й на ділі аж до 1910 р. царський уряд був проти візиту Петра Карагеоргієвича, і водночас вимагав, щоб він до поїздки в Росію не відвідував інші столиці. Така позиція петербурзького кабінету, на думку історика О. С. Позіної, «ставила Сербію в ізольоване становище щодо інших держав»⁸. Аналіз архівних документів, конкретної історичної обстановки того часу не дозволяє згодитися з подібним твердженням. І дійсно, перша спроба сербської влади організувати візит Петра в Петербург датується 1904 р., часом, коли почалася російсько-японська війна, яка в першу чергу привертала увагу петербурзького кабінету. В. М. Ламздорф в інструкції російському представникові в Белграді відзначав, що «за теперішніх обставин, коли на Далекому Сході спалахнула війна, навряд чи зазначене відвідування уявлялося б своєчасним»⁹. А потім вибухнула перша російська революція 1905—1907 рр., почалася боснійська криза 1908 р. Отже, становище в Росії та напружена міжнародна обстановка у ті роки об'єктивно не сприяли візиту сербського короля до Петербурга. І все ж стверджувати, що Росія поставила цим Сербію в ізольоване становище не можна. І ось чому. По-перше, петербурзький кабінет ніколи не прагнув до обмеження зовнішньополітичної активності молодого Сербської держави, а, навпаки, завжди підтримував розширення міжнародних зв'язків країни. Інша справа, що в Росії не дуже вітали прояв будь-якої симпатії з боку Сербії до Австро-Угорщини та Німеччини. Але й це зрозуміло. Загрузнувши в далекосхідній авантурі і не маючи можливості вести активну політику в Південно-Східній Європі, царизм у ті роки прагнув до згуртування і об'єднання трьох слов'янських країн півострова: Сербії, Болгарії та Чорногорії, а тому й виступав за першочерговий розвиток зв'язків між ними. Звичайно, намагання сербського короля налагодити зв'язки з країнами Троїстого союзу, безумовно, не могли не викликати в Петербурзі негативної реакції. По-друге, говорити про ізолюваність Сербії немає підстав. Тільки 1904 р. відбулося декілька зустрічей Петра Карагеоргієвича з правителями Чорногорії та Болгарії¹⁰. Як бачимо, у складному положенні Сербія опинилася не з вини Росії, а внаслідок солідарності монархів європейських країн.

У квітні 1904 р. в Белград прибув новий російський посланник К. Губастов. В інструкції Міністерства іноземних справ співробітникам Місії в Белграді за цей рік зазначалось, що «установлюючи свій вплив у Сербії і суміжних з нею

слов'янських князівствах, головну ціль своєї політики Росія вбачає в мирном і самобутньому внутрішньому їх розвитку, на основі національних традицій православної віри і монархічних принципів» Як бачимо, Росія, незважаючи на далекосхідні проблеми, однак ні на день не випускала з поля зору положення в Сербії і в цілому на Балканах. Зусилля царської дипломатії були спрямовані на прискорення створення союзу трьох слов'янських країн Балканського півострова. 30 березня 1904 р. було підписано таємний сербсько-болгарський договір, що викликав негативну реакцію правлячих кіл Австро-Угорщини¹². Проте в Петербурзі цей договір розцінили «як перший крок до політичного союзу обох госуларів Сербії та Болгарії»¹³.

В 1905 р. Сербія уклала таємний митний союз з Болгарією, «щоб об'єднаними зусиллями чинити опір політичній, економічній експансії європейського капіталу»¹⁴. Продовжувалося подальше зміцнення сербсько-чорногорських відносин, що також віталося Росією.

Російсько-японська війна 1904—1905 рр. послабила позиції Росії на міжнародній арені, зокрема на Балканському півострові, що було наслідком спаду політичної активності царської дипломатії, а також зростаючої ворожнечі великих держав щодо Росії. Але й у ці роки не можна говорити про припинення російсько-сербських відносин. Звістка про участь Росії у війні на Далекому Сході була зустрінута різними верствами сербського суспільства по-різному. Офіційна Сербія висловлювала співчуття Росії і сподівання на швидку перемогу її у війні. У лютому 1904 р. брат короля Петра князь Арсеній Карагеоргієвич побував в Петербурзі, Москві, а потім відправився в діючу армію. В сербській столиці з дозволу уряду був створений комітет з метою завербувати 600 добровольців для поїздки на Далекий Схід¹⁶. «Російський клуб» в Белграді 19 березня влаштував виставу в міському театрі на користь російського Червоного Хреста, на якому «була присутня уся королівська родина, міністри, представники Скупщини і повна зала белградської інтелігенції»¹⁷. За ініціативою сербських офіцерів, багато з яких отримали освіту в Росії, в місцевих соборах та церквах були відслужені панахиди по віце-адміралу С. О. Макарову та іншим офіцерам і матросам, що загинули на ескадреному броненосці «Петропавловськ»¹⁸.

Ставлення народних мас Сербії до подій російсько-японської війни — непросте питання. Багатовікові дружні зв'язки сербів, інших югослов'ян з народами Росії, спільна, починаючи з початку XIX ст., боротьба проти османських гнобителів на самому Балканському півострові, кровна й релігійна спорідненість — все це не могло не справити вплив на відношення сербів до війни на Далекому Сході. Без перебільшення можна сказати, що більша частина сербського народу широко бажала перемоги Росії над Японією, не розуміючи імперіалістичного, загарбницького характеру цієї війни з боку її учасників.

Невдачі російської армії багатьма сербами сприймалися з біллю, викликали в них бажання їхати добровольцями на Далекий Схід¹⁹. По всій Сербії розгорнувся збір жертвувачів на користь поранених та родин загиблих²⁰. Багато сербів-лікарів висловлювали бажання виїхати в райони бойових дій. Прохання до Місії надійшли від М. Матовича з Ніша, М. Костица з Кладова, А. Лишки з Вальєва, С. Вуйича, що закінчив Московський університет, та ін.²¹

Після закінчення війни Червоний Хрест Росії за збір коштів відзначив своїми нагородами групу сербських громадян. Серед нагороджених Червоним Хрестом були Надія Бошкович, Марія Торбиця, Настасія Глушевич, професор Петро Протич, окуліст Георгій Нешич, який отримав освіту в Москві, священник Михайло Попович, Антра Шушкалович, Манойло Торбиця²².

Революція в Росії, що почалася 1905 р., дозволила трудовому сербському народу краще розібратися у справжній ролі царя та його пособників у пригнобленні народів Росії, багатьом відкрила очі на загарбницьку спрямованість намірів капіталістів та поміщиків на Далекому Сході. Першими це зрозуміли сербські соціал-демократи. В Архіві зовнішньої політики Росії, у фонді «Місія в Белграді» в матеріалах переписки консула Росії в Ніші С. Чахотина з послом К. Губастовим за 1905 р. нами виявлено цікавий документ: листівка сербських соціал-демократів з програмою святкування в Ніші пролетарського свята трудящих—1 Травня. Документ привертає увагу насамперед тим, що одним з пунктів програми був

виступ на мітингу відомого в цьому місті члена Сербської соціал-демократичної партії, землеміра за фахом Мілана Маринковича з «Надмогильним словом російському царизму»²¹.

Святкування 1 Травня в Ніші в 1905 р. відбулося по-пролетарськи організовано. Цікаві відомості про хід демонстрації та мітинг містяться в депеші С. Чахотина К. Губастову від 18 квітня (1 травня) 1905 р. Увечері того ж дня, коли відбулися ці події, консул писав в Белград: «Сьогодні вранці на площі у центрі міста нішські соціалісти кількістю близько 70—80 чоловік учинили демонстрацію проти російського государя. Вождь їх землемір Маринкови-ч проголосив «Надмогильне слово російському царизму», в якому, різко нападаючи на особу государя імператора «як на убивцю робітників, заявив, що сьогодні 18 (квітня,— *Лем.*)/1 Травня в Росії буде революція і кінець царизму і закінчив закликами, які були підхоплені соціалістами: Геть його! Геть російського царя і хай живе робітнича соціальна демократія! Потім усі соціалісти з червоними прапорами рушили за місто святкувати своє свято»²⁴.

Події в Ніші свідчать про те, що віра в російського царя, ілюзії відносно його бажання принести югослов'янам справжню свободу та рівноправність поступово слабшали, все більша кількість сербських робітників бачила несхожість між Росією офіційною та Росією революційною.

Завершення російсько-японської війни і заключення в березні 1906 р. контракту з міжнародним банківським консорціумом на отримання позики²⁵, за допомогою якої була придушена революція в країні, дозволили Росії знову цілком заглибитися в балканські справи. Намітилося пожвавлення активності російських дипломатів на Балканах.

1906 р. новим міністром іноземних справ Росії було назначено кар'єрного дипломата О. П. Извольського, який 1897 р. був посланником у Белграді. Проводячи політику порозуміння з великими державами, він разом з тим намагався зміцнити позиції Росії в балканських країнах і в першу чергу в Сербії. Для більш докладного аналізу внутрішнього становища в країні, виявлення основних тенденцій в її розвитку і з метою контролю за громадською думкою сербського суспільства 13 травня 1906 р. О. П. Извольський відправив секретарю російського посольства Б. М. Євреїнову в Белград інструкцію, в якій вказувалось на необхідність повідомляти у Петербург відомості «про найголовніші органи друку, що виходили в країні, з коротким зазначенням кожного з них, їх зв'язків з офіційним світом, а також по можливості — і вищого особового складу редакції»²⁸.

В звіті Б. М. Євреїнова сербські газети поділені на п'ять груп: газети ліберального напрямку — «Вечерние новости», «Београдске новине» і «Српска Застава»; органи напредняцькі — «Видело», «Правда», органи радикальні — «Самоуправа», «Одъек», «Дневни лист», «Мали журнал», «Нови покрет», «За Отаджбину»; орган соціально-демократичний — «Радничке новине», який дипломат охарактеризував так: «Газета суто соціально-демократична, яка нападає на усякий уряд, релігію, бога та інше, видається на кошти робітничого фонду, що утворювався з внесків у розмірі півфранку від кожного робітника. Головний співробітник — вождь місцевих соціалістів Драгутин Лапчевич. На посаді відповідального редактора перебуває колишній антиквар. В газеті приймає участь багато студентів. Розходить у кількості до 400 номерів»; газети безпартійні — «Политика», «Штампа», «Трговински гласник», «Занатлиски гласник», «Босанско-герцеговински гласник», «Македония», «Албания», «Братимство», «Полициски гласник», «Српски новине» (остання — офіційний урядовий орган). Окремою групою названі 11 сербських журналів²⁷. Після загального списку сербських друкованих видань та їх характеристики Б. М. Євреїнов зробив висновок, що найбільш впливовими органами інформації в країні були газети сербських радикалів.

Травневий переворот 1903 р. дозволив буржуазії за допомогою радикальної партії повністю підкорити собі внутрішню і зовнішню політику країни і створив умови для проведення протекціоністського курсу. Однак це не влаштувало Австро-Угорщину, яка, дізнавшись про таємний сербсько-болгарський договір, здійснила чергову спробу задушити Сербію економічними санкціями. 10 січня 1906 р. російський представник в Белграді повідомляв у Петербург про грубий

тиск Відня на Сербію з метою примусити її внести зміни в сербсько-болгарську угоду²⁸. Але час був вже інший. Сербія не відмовилася від договору, і тоді Австро-Угорщина 20 січня 1906 р. зачинила свій кордон для ввозу сербської худоби, продуктів тваринництва, які складала головну статтю сербського експорту. У відповідь на це сербський уряд заборонив ввіз у країну австрійських промислових товарів. Це було початком нової австро-сербської війни, яка продовжувалась до 1911р. В цьому конфлікті В. І. Ленін бачив і іншу причину: «Митна війна Австрії з Сербією, що тривала з семимісячною перервою з 1906 по 1911 рік, була викликана почасти конкуренцією Австрії і Франції в справі поставок військових припасів Сербії»²⁹. Австро-Угорщина однією з умов відновлення торгового договору з Сербією «поставила розміщення сербських замовлень на поставку зброї в Австрії і заключення займу»³⁰. Це питання неодноразово обговорювалося в скупщині, на засіданнях кабінету міністрів, на зустрічах Петра Карагеоргієвича з представниками різних партій, і врешті-решт Австро-Угорщині було відмовлено. За таких обставин сербські офіційні особи звернулися в Петербург з проханням подати допомогу країні в справі одержання позики в Парижі. За повідомленням російських дипломатичних представників у Сербії та Франції, Белград отримав у Парижі позику на суму 110 млн франків, з яких приблизно 40 млн мали бути витрачені на замовлення у Франції швидкострільних гармат; 13—15 млн — на залізничне будівництво, 18,5 млн — на погашення короткотермінових позичок і невеличка частка на переробку гвинтівок³¹. З Росії Сербія отримала безкоштовно 10 млн патронів³. Отримавши позику, Сербія дійсно розмістила своєї замовлення на гармати у Франції, в м. Ле-Крезо у фірмі Шнейдера³³.

Обсяг торгівлі Росії і Сербії
(1900—1905 рр.)

Рік	Вивіз товарів	
	у карбованцях	у франках
1900	893330	679920
1902	104108	667758
1903	3901	726764
1904	45412	1072473
	15094	805563

Все це значно зміцнило позиції Сербії, сприяло більшій рішучості її дій на міжнародній арені. Використовуючи певні протиріччя між Австро-Угорщи-

ною і Німеччиною, Сербія уклала з останньою в лютому 1906 р. нову торгову угоду, що, на думку К. Губастова, була в цілому вигідною для Сербії³⁴. ® серпні того ж року були відновлені відносини з Англією, і в Белград прибув новий посланник Уайтхед. Повідомляючи про це в Петербург, співробітник Місії зазначав: «уявляється, однак, сумнівним, щоб надії сербів, які покладалися на його приїзд, здійснилися і щоб Англія була особливо схильна активно допомагати їм»³⁵. Звичайно, дипломат мав рацію, бо англійці ніколи, ні об'єктивно, ні суб'єктивно не сприяли захисту сербських інтересів, але в тих конкретних обставинах відновлення відносин з Англією слід вважати позитивним моментом, оскільки воно сприяло піднесенню авторитету Сербії як незалежної держави.

Сприятливі для Сербії події дозволили активізувати російсько-сербські зв'язки. З посольства в Белграді дедалі частіше надходили в Петербург заклики до збільшення обсягу торгівлі з Сербією, укладення з нею нового торгового договору. У липні 1906 р. замість К. Губастова послом в Белград було призначено В. Сергеева, якому доручили здійснити підготовчі переговори між двома країнами. Серед політичних інструкцій, що отримав В. Сергеев в Петербурзі, привертає увагу вказівка царського уряду на необхідність сприяти зміцненню особистого становища Петра, бо для країни було б великим нещастям, якби авторитет короля «захитався і в Сербії стали утверджуватися республіканські прагнення, які проявлялися частково і раніше»³⁶.

На початку ХХ ст. російсько-сербські торговельні зв'язки розвивалися на основі договору 1893 р., однак за минулі роки багато його статей застаріли і потребували заміни на нові, що більше відповідали б вимогам часу. Розвиток торгівлі між двома країнами в ці роки відбувався нерівномірно. Її обсяг або різко зростав, або значно скорочувався³⁷ (див. таблицю). Загальний стан торгівлі Росії з Сербією залишався незадовільним. Так, у 1904—1905 рр. Росія займала лише восьме місце по ввозу і десяте по вивозу товарів у торгівлі з Сербією. Перше місце у торгівлі з Сербією, як і раніше, міцно утримувала Австро-Угорщи-

на. На неї припадало 89,88 % усього сербського вивозу і 60,04 % ввозу³⁹. Далі йшли: Німеччина, Англія, Туреччина, Болгарія.

Наявний рівень торгівлі між Росією та Сербією, безумовно, не відповідав взаємним інтересам. В зв'язку з початком австро-сербської митної війни створились сприятливі умови для розширення російсько-сербських торговельних зв'язків. Цьому сприяло також різке посилення агресивності Австро-Угорщини, яка стала реально загрожувати інтересам сербської буржуазії. За таких обставин правлячі кола Сербії все частіше почали звертатися до Петербурга і не пропускали жодної нагоди, щоб не висловити прихильність до Росії. Показова в цьому плані реакція сербської скупщини на події, які були зв'язані з діяльністю I та II Дум. 8 липня 1906 р. I Дума, яка, за виразом В. І. Леніна, «була найреволюційнішим у світі (на початку ХХ століття) і водночас найбезсилішим парламентом...»⁴⁰, припинила свою діяльність, що стало прямим наслідком політичної боротьби з аграрного питання. Представники сербських буржуазних партій в скупщині не бажали виступити з заявою з цього питання і лише Драгутин Лапчевич, єдиний на той час представник Сербської соціал-демократичної партії в цьому органі, на засіданні 14 липня звернувся до усіх депутатів з закликком висловити підтримку народам Росії, вітати революцію. В своєму виступі Д. Лапчевич, зокрема, сказав: «Якщо народна скупщина не згоджується висловити співчуття російському народу, який бореться за* свободу, і обурення з приводу державного перевороту, я від імені партії пролетаріату, представником якого я перебуваю в скупщині, заявляю: «Хай живе російська революція!»⁴¹. За повідомленням Б. М. Євреїнова, «слова г. Лапчевича були зустрінуті загальним глибоким мовчанням скупщини і лише відомий радикальний депутат протоієрей Мілан Джурич негайно вигукнув: «Хай живе російська імперія!»⁴². Ще більш різко скупщина відповіла на спроби Д. Лапчевича привернути увагу депутатів до арешту членів II Думи. І це не дивно, бо II Дума, яка розпочала свою роботу 20 лютого 1907 р., вийшла більш опозиційною і революційною, ніж перша⁴³. Ліві партії одержали в ній понад 40 % голосів, серед 222 лівих було 65 соціал-демократів⁴⁴. Як відомо, 3 червня 1907 р. згідно з царським маніфестом II Дума була розігнана, В. І. Ленін охарактеризував третчервневий переворот як злочин, «як зухвале і грубе порушення інтересів широких народних мас, як безсоромну і обурливу фальсифікацію народного представництва»⁴⁵. Головний удар влада нанесла по соціал-демократичній фракції II Думи.

Д. Лапчевич на одному з засідань скупщини «запропонував висловити від лица народного зібрання симпатії членам Російської Другої Думи, які були заарештовані і несправедливо знемагали у в'язницях», але скупщина відмовилася це зробити, що, безумовно, було оцінено петербурзьким кабінетом.

В лютому 1907 р. скупщина одностайно прийняла Договір про торгівлю і судноплавство між Росією та Сербією, який, на думку О. С. Позіної, був невідгідний обом країнам⁴⁷.

Ще одним підтвердженням зміцнення відносин між Росією та Сербією був приїзд 1907 р. до Петербурга королевича Олександра, резиденція якого під час візиту знаходилася у Зимовому палаці, що слід розглядати як прояв високої прихильності Миколи II до сербського двору. Петро Карагеоргієвич неодноразово запевняв письмово імператора, що його діти «завжди будуть такими ж відданими і вдячними друзями Росії, як і я сам»⁴⁸.

Після прийняття скупщиною російсько-сербського Договору навесні 1907 р. була підписана декларація про торговельну угоду між Сербією та Швецією і, таким чином, торговельні відносини Сербії були урегульовані майже з усіма країнами Європи.

Отже, 1903—1907 рр. були в цілому періодом успішного розвитку російсько-сербських відносин. Після приходу до влади в Сербії національної буржуазії країна почала проводити курс на зближення з Росією. Дійсно, до першої світової війни відносини між двома країнами розвивалися по висхідній. Переорієнтація Сербії була зумовлена як її стремлінням залучити до кола союзників у боротьбі за економічне визволення країни від Австро-Угорщини найбільшу слов'янську державу, так і багатотисячними дружніми зв'язками югослов'ян з народами Росії.

Витиснути Австро-Угорщину з сербського ринку Росії так і не вдалося, що було зумовлено багатьма обставинами: відсутністю в країні вільного капіталу, слабким розвитком російського капіталізму, недостатньою заповзятливістю буржуазії, а іноді й нездатністю окремих державних діячів вирішити це питання. Зіграла свою роль й відносна віддаленість Сербії від Росії. Однак завдяки дипломатичній підтримці з боку Росії на початку ХХ ст. Сербії вдалося добитися значних успіхів у боротьбі з Австро-Угорщиною.

Немає сумніву в тому, що, підтримуючи Сербію, царизм переслідував свої власні цілі на Балканах, але об'єктивно політика Росії на відміну від інших капіталістичних країн, які прагнули поневолити народи регіону, сприяла захисту інтересів Сербії, зміцненню її суверенітету. Дипломатія Росії доклала багато зусиль, щоб згладити суперечності між трьома слов'янськими країнами Балканського півострова, які штучно розпалювалися Австро-Угорщиною. Відновлення добрих відносин між Сербією, Болгарією та Черногорією сприяло консолідації сил цих країн.

Викладений матеріал дозволяє стверджувати, що, незважаючи на активізацію далекосхідної політики на початку ХХ ст., Росія не полишила свої інтереси на Балканському півострові. Бурхливий розвиток в країні капіталізму, загострення боротьби імперіалістичних країн за колонії і найважливіші морські торговельні та сухопутні шляхи — все це робило російські інтереси на Балканах постійними і актуальними.

В успішному в цілому розвитку російсько-сербських відносин на початку ХХ ст. були й суперечності, які, однак, не змогли внести розлад між двома країнами. Досліджуваний період в історії російсько-сербських відносин не був винятком і для розвитку традиційних дружніх зв'язків між народами обох країн. Поразка Росії у війні з Японією була сприйнята сербським народом як своє велике лихо, викликала глибоке співчуття до братнього слов'янського народу, що знайшло свій прояв у збиранні коштів, русі добровольців. Глибокий слід у свідомості сербського народу залишила перша пролетарська революція в Росії, що відкрила очі багатьом сербам на справжні цілі царизму.

В цілому, російсько-сербські відносини після падіння династії Обреновичів до боснійської кризи були взаємовигідними і сприяли в певній мірі реалізації тактичних цілей обох країн. Хоч далеко не всі з них були втілені в життя, але факт повністю перебореного відчуження, що існувало між двома країнами в часи правління антиросійської династії, дозволяє вважати період 1903—1907 рр. одним з найбільш сприятливих в історії відносин Росії та Сербії.

¹ Тільки за останнє десятиріччя з'явилися монографічні дослідження: *Чуркина И. В.* Словенское национально-освободительное движение в XIX в. и Россия.— М., 1978.—391 с.; *Чуркина И. В.* Русские и словенцы (научные связи конца XVIII в.— 1914 г.)— М., 1986.—222 с.; *Беляева Ю. Д.* Литературы народов Югославии в России. Восприятие, изучение, оценка. Последняя четверть XIX—начало XX в.— М., 1979.—280 с.; *Бажова А. П.* Русско-югославянские отношения во второй половине XVIII в.— М., 1982.—288 с.; *Поплыко Д. Ф.* Васо Пелагич и Россия. Из истории сербской революционной мысли.— М., 1983.—256 с.; *Павлюченко О. В.* Россия и Сербия, 1888—1903 (дипломатические отношения, общественные связи).— Киев, 1987.— 130 с.

² *Витте С. Ю.* Воспоминания : В 3 т.— М., 1960.—Т. 2.—С. 268—269.

³ *Нюркаева А. З.* Майский переворот 1903 г. в Сербии (его причины и последствия) / Вопросы истории.— 1977.—№ 7.— С. 68.

⁴ *Витте С. Ю.* Воспоминания.— Т. 2.— С. 268.

⁵ *Архів зовнішньої політики Росії.*— Ф. Канцелярія, оп. 470, спр. 8, 1904 р.— Арк. 89. (Далі — АЗПР.)

⁶ Там же.

⁷ Там же.— Ф. Місія в Белграді, оп. 96, 1904 р.— Арк. 11.

⁸ *Позина Е. С.* Русско-сербские отношения накануне балканских войн (1908—1912) / Автореф. дис... канд. ист. наук.— Киев, 1974.— С. 14.

⁹ АЗПР.— Ф. Місія в Белграді, оп. 508/1, спр. 96, 1904 р.— Арк. 11.

¹⁰ *Киевлянин.*—1904.—20 окт.

¹¹ АЗПР.— Ф. Місія в Белграді, оп. 508/1, спр. 96, 1904 р.—Арк. 19.

¹² *Георгиев В. А., Киняшина Н. С., Панченкова М. Т., Шеремет В. И.* Восточный вопрос во внешней политике России: конец XVIII — начало XX в.— М., 1973.— С. 316.

¹³ АЗПР — Ф. Канцелярія, оп. 470, спр. 8, 1904 р.— Арк. 55—56.

¹⁴ *История Югославии: В 2 т.*—М., 1963.—Т. 1.— С. 500.

¹⁵ *Киевлянин.*—1904.—28 февр.

- ¹⁶ Там же.— 12 марта.
- ¹⁷ АЗПР.— Ф. Канцелярія, оп. 470, спр. 8, 1904 р.— Арк. 44.
- ¹⁸ Києвлянин. —1904.—12 апр.
- ¹⁹ АЗПР.— Ф. Канцелярія, оп. 470, спр. 8, 1904 р.— Арк. 91.
- ²⁰ Там же.— Ф. Місія в Белграді, оп. 508/2, спр. 51, 1904 р.— Арк. 108.
- ²¹ Там же.— Арк. 123, 124, 126, 127, 130.
- ²² Там же.— Спр. 52, 1906 р.— Арк. 4.
- ²³ Там же.— Спр. 49, 1900—1912 рр.— Арк. 242.
- ²⁴ Там же.
- ²⁵ Бовикин В. И. Очерки истории внешней политики России. Конец XIX века—1917 год.— М., 1960.— С. 53.
- ²⁶ АЗПР.— Ф. Місія в Белграді, оп. 508/1, спр. 55, 1906 р.— Арк. 147.
- ²⁷ Там же.— Арк. 149—164.
- ²⁸ Там же.— Ф. Канцелярія, оп. 470, спр. 25, 1906 р.— Арк. 2.
- ²⁹ Ленін В. І. Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму / Повне збір. творів.— Т. 27.— С. 341.
- ³⁰ Історія Югославії.— М., 1963.— Т. 1.— С. 500.
- ³¹ АЗПР.— Ф. Місія в Белграді, оп. 508/1, спр. 54, 1905 р.— Арк. 59.
- ³² Там же.— Ф. Канцелярія, оп. 470, спр. 11, 1905 р.— Арк. 47.
- ³³ Там же.— Спр. 25, 1906 р.— Арк. 258.
- ³⁴ Там же.— Арк. 41—43.
- ³⁵ Там же.— Арк. 184—185.
- ³⁶ Там же.— Арк. 381.
- ³⁷ Там же.— Ф. Місія в Белграді, оп. 508/2, спр. 63, арк. 63; 1906—1911 рр.— Арк. 34.
- ³⁸ Там же.
- ³⁹ Там же.
- ⁴⁰ Ленін В. І. Історичний смисл внутріпартійної боротьби в Росії / Повне збір. творів.— Т. 19.— С. 354—355.
- ⁴¹ АЗПР.— Ф. Канцелярія, оп. 470, спр. 25, 1906 р.— Арк. 169.
- ⁴² Там же.— Арк. 169, 169 зв.
- ⁴³ Ленін В. І. Вибори до Думи і тактика російської соціал-демократії // Повне збір. творів.— Т. 15.— С. 36.
- ⁴⁴ Кризис самодержавия в России. 1895—1917.— Л., 1984.— С. 321.
- ⁴⁵ Ленін В. І. Третя Дума // Повне збір. творів.— Т. 16.— С. 138.
- ⁴⁶ АЗПР.— Ф. Канцелярія, оп. 470, спр. 16, 1907 р.— Арк. 136.
- ⁴⁷ Позина Е. С. Указ. соч.— С. 8.
- ⁴⁹ АЗПР.— Ф. Канцелярія, оп. 470, спр. 16, 1907 р.— Арк. 42.

В. В. Павленко

ВКЛАД ТРУДЯЩИХ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В РУХ СОЛІДАРНОСТІ ЗІ СТРАЙКОВОЮ БОРОТЬБОЮ ПРОЛЕТАРІАТУ ВЕЛИКОБРИТАНІЇ У 1926 Р.

Пам'ятний слід в літопису інтернаціональної солідарності залишила допомога міжнародного пролетаріату загальному страйку і страйку гірників у Великобританії 1926 р. Цей страйк був одним з найбільших і найтриваліших класових зіткнень в історії страйкової боротьби не тільки в національному, але й міжнародному масштабі і, в свою чергу, викликав не менш широкий рух солідарності людей праці.

Тому закономірно, що багато істориків, в тому числі і радянських, зверталися до висвітлення цих подій. В СРСР перші публікації з'явилися в кінці 20-х років. Найбільш значними у післявоєнний період були книги П. В. Гуровича і англійського автора Дж. Меррея².

В 70—80-ті роки Л. С. Озеров, Ю. О. Львунін, В. М. Смирнов та інші дослідники, які вивчали інтернаціональні зв'язки трудящих СРСР, торкалися і цього питання³. Не залишилася дана тема поза увагою А. Я- Панкратова, М. Мухтасинова, які висвітлювали міжнародну діяльність ВЦРПС⁴. Солідарність профспілок СРСР (в тому числі і з англійськими гірниками) як колективного члена Міжробдопу, аналізувалася істориками Б. М. Забарком та болгарським автором Д. Мічевим (книга останнього опублікована в СРСР)⁵. Проте слід зазначити, що в останніх публікаціях не висвітлювалася солідарність національних загонів робітничого класу СРСР з страйкуючими гірниками Великобританії. Виключення

становить праця О. Ф. Осетрова, де наведені приклади моральної та матеріальної підтримки робітничим класом УРСР боротьби англійських страйкарів⁶.

В даній статті робиться спроба на основі документальних джерел ЦДАЖР УРСР (фондів Укррадпрофу, галузевих профспілок УРСР), республіканської преси узагальнити і проаналізувати основні форми і напрямки руху солідарності трудящих Радянської України з страйковою боротьбою англійського пролетаріату в 1926 р.

Що ж стало причиною цього найбільш масового і рішучого виступу європейського пролетаріату в роки часткової стабілізації капіталізму? Переслідуючи мету зміцнити капіталістичну систему, не допустити дальшої революціонізації профспілок — британських тред-юніонів, буржуазія повела наступ на завоювання робітничого класу. Цьому сприяла реакційна позиція ряду лідерів тред-юніонів і лейбористської партії.

Політичні і економічні репресії підприємці спрямували перш за все проти шахтарів, які були одним з найбільш численних і передових загонів робітничого класу (1 млн 200 тис. чоловік). Перед Федерацією гірників підприємці поставили жорстокі вимоги: погодитися на продовження робочого дня з 7 до 8 год і зменшення на 13 % заробітної плати, відмовитися від права підписання генерального договору з власниками шахт в загальнонаціональному плані. Задоволення останньої вимоги давало б можливість послабити сили профспілки системою дрібних місцевих угод. Перед власниками шахт не стояла загроза страйку. Вони не боялися припинення видобутку вугілля, тому що ринок був перенасичений непроданим вугіллям (вугілля добувалося на 20—30 млн т більше, ніж продавалося).

Наступ почався не тільки на гірників, а й на машинобудівників, залізничників⁷.

Генеральна рада Конгресу тред-юніонів не була готова дати відсіч підприємцям, а вела тривалі безрезультатні переговори з урядом і федерацією гірників з приводу урегулювання конфлікту мирним шляхом.

Зібравши сили, підприємці перейшли в наступ. 30 квітня вони оголосили локаут — закрили шахти і почали масове звільнення гірників.

Відповіддю на цей зухвалий акт став страйк шахтарів, що розпочався в день міжнародної пролетарської солідарності — і Травня. В знак солідарності зі страйкуючими на першотравневу демонстрацію в Лондоні вийшов весь трудовий люд столиці. Генеральна рада Конгресу тред-юніонів була вимушена на вимогу членів спілок, які вона об'єднувала, в ніч з 3 на 4 травня оголосити загальний страйк. Гірників підтримали залізничники, робітники автомобільного транспорту, докери, металісти, будівельники, хіміки, друкарі. Пізніше до них приєдналися машинобудівники, електрики і суднобудівники. Одне за одним закривалися підприємства, які не могли працювати без палива і сировини, через відсутність транспорту. Пульс індустріального серця країни став завмирати. В загальному страйку взяли участь 4 млн організованих робітників (із 5,5 млн членів профспілок), що було надзвичайним явищем в історії Великобританії⁸.

Відсутність підготовки страйку з боку лідерів тред-юніонів, які часто не приховували свого негативного відношення до страйку, компенсувалася ініціативою рядових членів. На місцях стали виникати страйкові комітети, для координації їх діяльності створювалися Ради дії. Набирали силу масове пікетування, загони оборони, комісаріати, укрупнялися організації страйкарів. В багатьох районах країни комуністична партія взяла на себе керівництво, якого вимагали робітники. Комуністи пропонували ліквідувати кризу у вугільній промисловості шляхом націоналізації останньої і замінити уряд консерваторів урядом лейбористів.

Наляканий розмахом страйкової боротьби, уряд оголосив страйк незаконним і кинув проти робітників армію, поліцію, штрейкбрехерів. Більше трьох тисяч страйкарів, серед них більше половини комуністів, були ув'язнені. Буржуазна преса представляла страйк як «іноземну акцію», посягання на «конституцію і законний уряд», прелюдію до «громадянської війни».

Зарубіжний пролетаріат не залишився байдужим до боротьби англійських робітників і подав їм допомогу. Міжнародний рух солідарності координувала

і направляла організація Міжнародної робітничої допомоги (Міжробдоп). Мітинги і демонстрації солідарності, збір коштів в фонд допомоги англійським страйкарям, бойкот вугільних поставок Великобританії, страйки солідарності шахтарів, транспортників, докерів в різних кінцях планети були тими факторами, що сприяли продовженню страйкової боротьби протягом майже 7 місяців.

Розуміючи, що успіх страйку в значній мірі залежить від організованої підтримки міжнародних організацій різних політичних напрямів, Комінтерн і Профінтерн в центрі уваги трудящих поставили питання про єдність їх дій. Але керівники впливових міжнародних об'єднань соціал-демократичних партій — Соціалістичного робітничого Інтернаціоналу і реформістських профспілок, Амстердамського Інтернаціоналу профспілок, створені розмахом руху солідарності трудящих, їх бойовим настроєм, перешкоджали організації в широких масштабах допомоги англійським страйкарям. Підтвердженням цьому служать такі дані: внесок Амстердамського Інтернаціоналу профспілок у фонд допомоги страйкарям складав лише 3,5 % усієї міжнародної допомоги⁹.

На руку правоопортуністичним лідерам соціал-демократичних партій" були виступи ультралівих троцькістських елементів. Прикриваючись псевдореволюційною фразеологією, вони піддавали критиці рішення V конгресу Комінтерну про єдиний фронт, обвинувачували Комінтерн і Профінтерн у втраті революційної перспективи, капітулянстві перед реформістами і, таким чином, змикалися з позицією останніх, які виступали проти єдності дій в робітничому русі.

Але незважаючи на протидію англійських підприємств і міжнародної реакції англійський страйк 1926 р. ввійшов в історію як одне з найбільших зіткнень між людьми праці і капіталом, як визначний прояв інтернаціональної єдності робітників різних країн.

В авангарді руху солідарності з страйкуючими йшли трудящі Радянського Союзу. Ледве залікувавши рани громадянської війни та іноземної інтервенції, голоду і епіdemій, вони ділилися всім, чим могли, з братами по класу. З посланих англійським страйкарям з травня по жовтень 1926 р. 1 261 325 фунтів стерлінгів від радянських трудівників надійшло 832 тис. фунтів стерлінгів, що складало біля 66% загальної міжнародної допомоги¹⁰. В СРСР рух солідарності очолював колективний член Міжробдопу — ВЦРПС.

Вагомий внесок в цей рух зробили профспілкові організації Радянської України. Вони одними з перших вирішили надати матеріальну допомогу англійським гірникам. Ще 7 квітня президія ЦК спілки гірників України прийняла рішення підтримати матеріально шахтарів, якщо їм буде загрожувати локаут. Вона звернулася до ЦК спілки гірників СРСР з проханням закликати всі шахтарські організації допомогти англійським гірникам,¹¹ а також поставити питання про допомогу перед Міжнародним секретаріатом гірників¹².

Трудящі УСРР уважно стежили за розгортанням трудового конфлікту і співчували шахтарям. Телеграми вуглекопам Великобританії в знак солідарності з ними послали учасники загальнорудних конференцій Лисичанських (13 квітня), Гришинських (14 квітня), Раковських (17 квітня), Катеринославських (18 квітня) рудників Донбасу¹². А загальні збори робітників і службовців Сумської суконної фабрики «Червоний текстильник» 16 квітня ухвалили відрахувати ІД денного заробітку англійським гірникам¹³.

Розгортання руху солідарності серед робітничого класу Радянської України сприяв приїзд на Україну в кінці квітня делегації англійських залізничників. По дорозі до Харкова члени делегації зупинялися в ряді міст, знайомилися з умовами праці і побутом своїх колег, їх розповіді про класову боротьбу англійських робітників, і зокрема шахтарів, знаходили гарячу підтримку трудящих України. Так, учасники урочистих зборів, скликаних на честь їх приїзду 28 квітня Конотопською окружною радою профспілок спільно з фабрично-заводськими комітетами, прийняли резолюцію солідарності з англійськими гірниками. Ця резолюція була передана через залізничників англійським шахтарям¹⁴.

Оголошення загального страйку активізувало кампанію солідарності з англійським робітничим класом у нашій країні. Вже в перші дні страйку тут прокотилася хвиля мітингів і демонстрацій. Вони пройшли в багатьох промислових центрах республіки. В столиці УСРР 5 травня на центральні вулиці і площі

вийшли понад 100 тис. чоловік, що зупинило рух міського транспорту. Прибула на той час в Харків делегація англійських залізничників змогла наочно переконатися у силі пролетарської солідарності. «Якщо пролетаріат всього світу буде так солідарний з нами, як пролетаріат Радянського Союзу, то робітничий клас Англії вийде переможцем у боротьбі, що зав'язалася»,— наголосив у своєму виступі на мітингу член виконкому профспілки залізничників Великобританії Олівер¹⁵.

Трудячі Радянської країни розуміли, що для успіху страйку потрібна насамперед матеріальна допомога. 5 травня на засіданні Президії ВЦРПС було прийнято рішення перевести Генеральній раді Конгресу британських тред-юніонів із коштів ВЦРПС і ЦК галузевих професійних спілок перший внесок в сумі 250 тис.крб. за рахунок наступних надходжень від профспілкових організацій. Президія ВЦРПС звернулася до всіх членів профспілок відрахувати ІД частину денного заробітку¹⁶. 7 травня Президія ВЦРПС додатково направила Генеральній раді Конгресу британських тред-юніонів ще 2 млн крб.¹⁷ Даному рішенню передувала ініціатива багатьох трудових колективів, в тому числі Радянської України. Зокрема, за свідченням преси, 3—5 травня відрахувати частину заробітку прийняли рішення трудівники ряду шахт Донбасу, підприємств Харкова, Катеринослава, Житомира, Полтави, Сум, Миколаєва, Одеси та інших міст республіки¹⁸.

Для розробки заходів з метою підтримки страйкової боротьби англійського пролетаріату, збору і концентрації коштів на його користь при ВЦРПС була створена спеціальна комісія. Аналогічні комісії діяли при республіканських окружних районних радах профспілок.

Перше засідання Комісії допомоги страйкуючим англійським робітникам при ВУРПС відбулося вже 6 травня. На ньому була прийнята пропозиція ВЦРПС про відрахування ІД денного заробітку на допомогу страйкуючим. Центральним правлінням, окружним радам профспілок доручалося почати кампанію по збору відрахувань з їх передачею безпосередньо центральним правлінням спілок. Було підтримано рішення ЦК спілки водників і місцевого транспорту СРСР про бойкот вантаження англійських суден¹⁹.

Оперативно відгукнулася на звернення ВЦРПС Артемівська окрпрофрада. На своєму екстреному засіданні 6 травня вона ухвалила створити окружну комісію допомоги, закликала трудівників округу відрахувати 1 % місячного заробітку, провести загальноміський мітинг солідарності і збори на робочих місцях, запропонувала клубам і культкомісіям організувати вечори, концерти, вистави на користь англійських страйкарів²⁰. Про допомогу страйкуючим англійським робітникам розповідає газета «Кочегарка». В її рубриці «Трудячі Артемівського округу — англійському пролетаріату» містяться повідомлення про відрахування одно-, дводенного, 1-2 %ного місячного заробітків на користь страйкарям, про те, що ряд трудових колективів округу ще в середині травня прийняли рішення проводити щомісячні відрахування до кінця страйку²¹.

Збори і мітинги робітничих колективів, Демонстрації трудящих відбулися в багатьох містах республіки. 8 травня, наприклад, загальні збори робітників і службовців профспілок м. Шостки, в якому взяли участь 2 тис. чоловік, вирішили відрахувати односторонній заробіток на користь англійських страйкарів. Після зборів всі члени профспілок з музикою і прапорами направилися до центральної площі міста, де відбувся мітинг солідарності з страйкуючими²².

Одними з перших в УСРР відрахування англійським робітникам зробили ВУК профспілок гірничої, хімічної, шкіряної, швейної, харчової промисловості, радторгслужбовців. Поряд з відрахуванням зарплати Спілка швейників республіки ухвалила відпрацювати 4 год на користь страйкарів²³. Зібрані кошти надходили на спеціальні рахунки ОРПС, ВУРПС, ВЦРПС, відкриті в окружних, Українському державному і Всесоюзному кооперативному банках²⁴. На ці рахунки переказувалися й індивідуальні внески радянських трудящих. Часто робітники відраховували значно більші суми, ніж пропонувала ВЦРПС. Зокрема, як повідомляла газета «Красній горняк» (м. Кривий Ріг) шахтарі Лихманівського рудника, рудників ім. Леніна, ім. Комінтерну, робітники і службовці ст. Долгінцево ухвалили провести відрахування 1,5-денного заробітку²⁵.

- Ефективним був бойкот вантаження англійських суден. Матроси і портові робітники Одеського, Бердянського, Маріупольського, Херсонського, Миколаївського та інших портів відмовлялися обслуговувати всі судна, що йшли до Англії. Тільки в чорноморських портах було припинено навантаження 7 англійських суден, що там знаходилися²⁶. Дії радянських транспортників підтримали матроси іноземних суден (в тому числі і англійських), що стояли в портах СРСР²⁷. Цей бойкот, що тривав до кінця боротьби англійських гірників і в якому взяли участі 2 тис. моряків, 10 тис. портових вантажників, став важливою формою підтримки страйкарів.

Значна підтримка з боку міжнародного пролетаріату, організованість і дисциплінованість, рішучість і твердість страйкарів забезпечили їх перемогу у боротьбі з підприємцями. Стійкість страйкуючих викликала страх не тільки уряду й реформістського керівництва Генради, яке боялося, що в пориві революційного ентузіазму робітники скинуть і своїх профспілкових лідерів. Генрада відхилила матеріальну допомогу радянських профспілок, мотивуючи «втручанням Москви»: у їх внутрішні справи і вела за спиною Федерації гірників переговори з консервативним урядом Болдуїна про умови припинення страйку. 12 травня Генрада оголосила про закінчення загального страйку. Багато робітників не підкорилися цьому розпорядженню. Комуністична партія доклала всіх зусиль, щоб не допустити припинення страйку, але спад страйкової боротьби вже почався. Не скорилися тільки гірники. Відхиливши компроміс, суть якого зводилася до зниження заробітної плати, вони продовжували боротьбу ще більше півроку.

Довготривалість страйку гірників була б неможлива без широкої кампанії міжнародної солідарності, і в першу чергу робітничого класу СРСР. Після закінчення загального страйку ВЦРПС передала зібрану суму (2 млн 600 тис. крб.) англійським шахтарям²⁹. Надалі зібрані радянськими профспілками кошти пересилалися на адресу Федерації гірників Великобританії і тільки в травні — червні нараховували 1 млн крб.³⁰ Завдяки фінансовій підтримці радянських профспілок в шахтарських селищах Великобританії відкривалися кухні, їдальні, здійснювалися покупки і роздача одягу. Така матеріальна підтримка була переконливим проявом ефективності практичної міжнародної солідарності.

Уряд Великобританії, намагаючись голодом скорити страйкарів, 12 червня надіслав меморандум уряду СРСР з вимогою припинити допомогу шахтарям. У цьому документі твердилося, ніби гроші вуглекопам посилає Наркомат фінансів СРСР, щоб викликати у Великобританії революцію. В офіційній відповіді Радянський уряд повідомив, що не може заборонити масовій громадській організації, що об'єднує мільйони трудівників, надавати допомогу братам по класу. Втручання уряду Великобританії у взаємовідносини робітничого класу двох країн рішуче засудила Президія ВЦРПС і заявила, що вірні принципам інтернаціоналізму радянські профспілки посилять свою підтримку страйкарям³¹.

Численні мітинги, збори, що відбулися в червні на Україні, були проявом протесту проти меморандуму і схвалювали заяви ВЦРПС. Їх резолюції свідчили про прагнення робітників й надалі допомагати англійським шахтарям, а трудові колективи Артемівського округу і Катеринослава вирішили щомісячно до кінця страйку проводити відрахування від зарплати на користь гірників³². Хвиля протестів проти меморандуму уряду Великобританії перекинулася й на села. «Ми вважаємо, що наш голос повинен приєднатися до голосу всіх робітників з категоричним протестом проти спроби англійських лордів втручатися в братерську допомогу радянських робітників гірникам, що страйкують. Ми вважаємо їхню ноту за черговий випадок проти радянського уряду», — така була відповідь на меморандум сходу селян с. Маяки Червоно-Повстанського району на Одещині.

Збирання коштів на Україні в фонд допомоги англійським вуглекопам активізувалося після закликів ВЦРПС 9 липня знову провести відрахування четвертини денного заробітку. Це рішення було прийняте у відповідь на телеграму Федерації гірників Великобританії, в якій висловлювалися подяка за надану допомогу й прохання продовжувати її³⁴. Від профспілок УСРР на 1 серпня (згідно протоколу Комітету допомоги страйкуючим гірникам Великобританії при ВУРПС

від 29 жовтня) надійшло 994 512 крб. Однак газета «Труд» опублікувала іншу цифру. За звітом ВЦРПС на 1 серпня на Україні було зібрано 553 371 крб. Це розходження ВУРПС пояснила тим, що деякі ВУЦП відрахування частково, а ВУК гірників цілком надсилали в ЦК своїх спілок і ці суми в звіті ВЦРПС значилися не в числі надходжень від України, а по лінії ЦК спілок. Тому Президія ВУРПС звернулася до ВЦРПС з проханням опублікувати в газеті «Труд» дані про фактичні відрахування профспілок УСРР, а надалі кошти, що будуть пересилатися безпосередньо в ЦК спілок від ВУКів виділяти в звітах ВЦРПС в окрему графу³⁵. Найбільшу суму для допомоги страйкуючим зібрали профспілкові організації Артемівського, Криворізького, Сталінського, Маріупольського, Харківського, Дніпропетровського округів.

Відрахування від зарплати були основним, але не єдиним джерелом поповнення фонду допомоги. Матеріальні надходження йшли також за рахунок доходів від концертів і вистав, лотереї, розповсюдження підписних листів, книг та журналів, що видавалися Профінтерном, Міжнародною організацією допомоги революціонерам (МОДР), ВЦРПС та іншими міжнародними та союзними громадськими організаціями³⁶.

Допомогу англійським шахтарям надавали не тільки робітники, а й інші широкі верстви населення — молодь, жінки, селяни, червоноармійці. Від сільського населення поступали продукти, в основному зерно. Активність у зборі пожертвувань проявили, зокрема, селяни Артемівського, Кременчуцького, Дніпропетровського, Одеського округів³⁷. Таким чином допомога страйкуючим набула загальнонаціонального характеру.

27 липня при ВУРПС був створений Комітет робітниць допомоги сім'ям англійських гірників, що діяв до 28 січня 1927 р. В його центральний комітет ввійшли 11 робітниць — представниць різних профспілок УСРР. В той же час при 23 окружних радах професійних спілок (ОРПС) були організовані 15 аналогічних місцевих комітетів³⁸.

Найбільш значними їх акціями була організація дводенників допомоги — «Дня гірнячки», що проводився під гаслом «Робітниці УСРР, все на допомогу сім'ям гірників Англії!» Дводенники відбулися 21—22 серпня і 4—5 вересня. Влаштування вечорів, вистав, концертів, спортивних виступів, розповсюдження передплатних листів, друкованих видань дало можливість зібрати в перший дводенник 18 871, а в другий — 38 717 крб. Всього по республіці від комітетів робітниць на 20 листопада і від 35 ОРПС по неповним даним надійшло 51 142 крб. Найбільші суми* надійшли від шахтарок України — понад 12 500 крб.³⁹

В зв'язку з тяжким матеріальним станом англійських вуглекопів та їх сімей на порядок денний було поставлено завдання активізувати сили солідарності з ними пролетарського світу. Тому на своєму екстремому засіданні 31 серпня ВЦРПС вирішила звернутися до радянських профспілок з пропозицією обговорити на загальних зборах питання про перехід до щомісячного відрахування 1 % заробітної плати робітників і службовців і ухвалила переслати 3 млн крб. від зібраних і в аванс від майбутніх⁴⁰. На 20 серпня загальна сума надісланих через ВЦРПС коштів страйкарям складала 4 млн 980 тис. крб.⁴¹

В свою чергу Президія ВУРПС 4 вересня закликала всі профорганізації України підтримати пропозицію ВЦРПС⁴². Вона була схвалена правліннями галузевих спілок республіки. Фактично ж рішення про щомісячні відрахування від зарплати трудові колективи приймали ще раніше. Кількість їх знафю збільшилася в серпні. Серед них були робітники та службовці ряду заводів і фабрик Києва, Краснодонської копальні, Полтавської страхкаси, Лубенської держдрукарні та ін.⁴³

З вересня трудівники України почали систематично відраховувати частину свого заробітку страйкуючим, намагалися збільшити розміри відрахувань за рахунок підвищення продуктивності праці. Гірники Сталінського та Макіївського комбінатів, ряду підприємств Білої Церкви прийняли рішення про 2 %-ні щомісячні відрахування від зарплати⁴⁴. Таким чином, з вересня рух солідарності з страйкуючими англійськими гірниками піднявся на новий щабель.

Разом з тим поза увагою трудящих Радянської країни не залишилася пасивна поведінка в справі допомоги страйкарям реформістських вождів західноєвропейської соціал-демократії і хибна політика Генеральної ради Конгресу британських тред-юніонів, що зірвала загальний страйк англійських робітників і всіляко перешкоджала доведенню до переможного кінця страйку шахтарів. Зокрема, Генрада відмовилася обговорити в Англо-російському комітеті (АРК) * питання про допомогу англійським гірникам, мотивуючи це втручанням у внутрішні справи британського профруху. Коли четверте засідання АРК (23—25 серпня), на якому ВЦРПС ставила це питання, закінчилося безрезультатно, радянські профспілки відповіли на дії реформістських лідерів тред-юніонів мітингами протесту. Зокрема, резолюція від 13 вересня загальних зборів робітників і службовців Луганської фабрики пасків засуджувала дії лідерів англійських профспілок, які зірвали загальний страйк, і таврувала їх поведінку в Англо-російському комітеті, що зводилася до зриву міжнародної допомоги страйкуючим гірникам⁴⁵.

Практично на кожному з'їзді, конференції, пленумі галузевих спілок республіки інформувалося про хід страйку, приймалися резолюції солідарності, посилалися телеграми страйкарям. Так, від імені 225-тисячного загону шахтарів України, які йшли в перших шеренгах руху солідарності і зібрали до кінця жовтня 650 тис. крб., Всеукраїнський комітет спілки гірників надіслав телеграму Виконавчому комітетові Федерації гірників Великобританії з приводу півріччя їх героїчної боротьби⁴⁶. Англійські робітники одержали привітання від III Всеукраїнського з'їзду робітників-металістів, II пленуму Всеукраїнського центрального правління профспілки робітників поліграфічного виробництва та ін.⁴⁷

На розгортання руху солідарності з боротьбою англійських вуглекопів великий вплив мало перебування влітку і восени в СРСР (Москві, Ленінграді, на Україні і на Кавказі) двох делегацій англійських трудящих — молодіжної і гірників. Їх зустрічі, зокрема з трудовими колективами Харкова, шахтарями Донбасу, профактивом, розповіді про героїзм і стійкість гірників та їх родин, слова подяки робітничому класу СРСР за велику підтримку, що в значній мірі дозволила так довго протистояти об'єднаному наступові уряду і шахтовласників, сприяли інтернаціональному вихованню пролетаріату України⁴⁸.

В привітанні шахтарям Великобританії ВУРГІС від імені 1 млн 600 тис. своїх членів висловила захоплення їх мужністю і непохитністю, підкреслюючи, що «ні надзвичайний стан, введений проти гірників урядом буржуазії, ні цькування буржуазної преси, ні голод і злидні, ні навіть деморалізуючі дії вождів Генради, які залишили борців одних проти об'єданого наступу всієї буржуазії,— не зломали духу шахтарських мас. Тим з більшим ентузіазмом виконують трудящі України свій обов'язок міжнародної солідарності»⁴⁹.

Своє слова трудівники Радянської України дотримали. Щомісячні зведення, що направлялися в Центральну комісію допомоги при ВУРПС, свідчать про значні відрахування трудових колективів. Проте слід зазначити, що ці зведення мали деякі розходження, були не зовсім повні. Так, за даними на 15 жовтня центральних правлінь галузевих профспілок України, їх члени зібрали 1 376 834 крб. Але в дійсності відрахування були більші, так як відомості про них дані на різні строки, починаючи з 1 вересня і кінчаючи 15 жовтня. За даними ж на 15 жовтня окружних рад профспілок з 38 округів республіки надійшло 994 512 крб. Ці відомості були ще більш неточні, тому що деякі ОРПС дали зведення на 15 серпня чи на 1 вересня, а три округи (Мелітопольський, Луганський, Проскурівський) зовсім нічого не повідомили⁵⁰.

Найбільші суми надійшли від ВУК гірників (473 622 крб., з розрахунку по 2 крб. 49 коп. на одного члена), металістів (269 004 крб., по 1крб. 37 коп.), целюлозників (4291 крб., по 1 крб. 12 коп.), хіміків (37 305 крб., по 93 коп. на одного члена)

* АРК був створений у травні 1925 р. Він здійснював безпосередні дружні контакти радянських профспілок і британських тред-юніонів. Під тиском англійських трудящих Генрада пішла на організацію даного комітету, але робила неодноразові спроби, ліквідувати АРК, що і привело до припинення його діяльності у вересні 1927 р.

Кампанія по збору коштів в фонд англійських гірників весь час була в полі зору профспілок. На засіданнях правлінь республіканських комітетів і окружних відділів галузевих спілок заслуховувалися звіти про хід відрахувань та проведення інших заходів на користь страйкуючих. В свою чергу Всеукраїнські комітети спілок звітувалися з цього приводу на засіданнях Центрального комітету допомоги при ВУРПС⁵². Це давало змогу не зменшувати допомоги, а навіть збільшувати її і не припиняти допомоги після закінчення страйку 23—25 листопада. Продовження надання матеріальної допомоги після припинення страйку розбивало твердження буржуазних апологетів про її корисний характер.

Дані звіту окружних рад профспілок на 1 січня 1927 р. свідчать, що в 41 окрузі республіки було зібрано 2 281 933 крб. Найбільші відрахування зробили профспілкові організації Сталінського (380 324 крб.), Харківського (373 841 крб.), Луганського (341 974 крб.), Артемівського (300 115 крб.), Дніпропетровського (205 000 крб.) округів.

Слід відмітити, що наведені нами дані про суму відрахувань від профспілок України розбігаються із зведенням ВЦРПС про надходження коштів в фонд допомоги англійським гірникам від місцевих профорганізацій СРСР за період з травня 1926 р. по березень 1927 р. Згідно з ним із 16 015 009 крб., що були переслані ВЦРПС, 1 896 498 крб. належать профспілкам України. Це пояснюється причинами, на які звернула увагу ВЦРПС ще в серпні 1926 р. і про що згадувалося вище.

Безкорислива допомога радянського народу високо цінувалася англійськими робітниками. Від них до ВЦРПС надходило багато листів з почуттям подяки. Такі ж листи одержували і трудові колективи. Зокрема, листування зав'язалося між робітниками-есперантистами Києва і шахтарями Нотінгему. В своїх листах гірники розповідали про труднощі їх становища і боротьби, дякували за своєчасну підтримку, що давала їм змогу протистояти наступові шахтовласників⁵⁵.

Проте уряд, щоб зломити страйк, намагався перешкодити надходженню допомоги з-за кордону. Місцевій владі були дані вказівки затримувати кошти, що надходили, і навіть забороняти безкоштовну роздачу молока немовлятам і харчування школярів за надіслані гроші⁵⁶.

В листопаді голод і виснаження примусили гірників повернутися на роботу. Шахтарі прийняли на себе головний удар і більше за всіх постраждали: тепер вони одержували нижчу заробітну плату, їх робочий день збільшився, активісти були звільнені з роботи. Боячись повторення страйку, уряд повів наступ не лише на гірників, а завдав удару всьому робітничому, класу. У прийнятому в 1927 р. «Законі про конфлікти в промисловості і профспілки» встановлювалася категорія «незаконних страйків», яким заборонялося надавати підтримку з фондів профспілок, також заборонялися загальний страйк і страйки солідарності.

І все ж страйк 1926 р. мав і позитивні результати. Він став школою політичного виховання робітників, показав псевдореволюційність правих реформістських лідерів. Робітники відчули силу єдності і оцінили її значення, а також зрозуміли причини поразки — відсутність належного політичного керівництва, необхідність направляти страйкову боротьбу в політичне русло.

Урок з класової битви англійських робітників виніс і міжнародний пролетаріат. Люди праці довели, що ніякі кордони, ніякі урядові заходи не зможуть перешкодити міжнародній солідарності. Підтримка національного виступу робітничого класу пролетаріатом інших країн, в першу чергу СРСР, в значній мірі обумовила тривалість і наполегливість боротьби англійських гірників, дала можливість страйкарям повірити в свої сили і перспективність страйкової боротьби, підняла їх революційну свідомість. Вона показала дієвість солідарності міжнародного пролетаріату, необхідність єдності його дій, збагатила міжнародний рух новими формами і методами боротьби з капіталом.

Важливою складовою частиною руху солідарності з англійськими шахтарями національних загонів робітничого класу, Комінтерну, Профінтерну, Міжробдону та інших міжнародних організацій була допомога трудящих СРСР. Вони з честю виконали свій інтернаціональний обов'язок. З кожних 18 пенсів, які англійський страйкар одержував за тиждень, 11 надходили від радянських профспілок⁵⁷. І в цих сумах певна частка належала профспілкам Української СРР. Матеріальна

допомога трудящих Радянської України та моральна підтримка сприяли не тільки боротьбі гірників з шахтовласниками, але й вихованню широких верств населення республіки в дусі пролетарського інтернаціоналізму.

¹ *Английская стачка и рабочие СССР.*— М., 1926.—312 с.; *Лозовский А.* Уроки английской забастовки.— М.; Л., 1926.—46 с.

² *Меррей Дж.* Всеобщая стачка 1926 г. в Англии.— М., 1954.—197 с.; *Гурович П. В.* Всеобщая стачка в Англии 1926 г.— М., 1959.—223 с.

³ *Озеров Л. С.* Строительство социализма в СССР и международная пролетарская солидарность (1921—1937 гг.)— М., 1972.—236 с.; *Его же.* Дело трудящихся всех стран.— М., 1978.—214 с.; *Львунин Ю. А.* Борьба Коммунистической партии за укрепление интернациональных связей рабочего класса СССР (1924—1928 гг.)— М., 1975.—304 с.; *Его же.* Интернационализм в действии.— М., 1985.—189 с.; *Смирнов В. Н.* Международная деятельность КПСС по развитию интернациональных связей СССР с трудящимися зарубежных стран (1921—1937 гг.)— Ростов, 1984.—159 с.

⁴ *Панкратов А. Я.* Верность интернационализму.— Горький, 1970.—256 с. *Его же.* Международная деятельность советских профсоюзов (1918—1941 гг.)— Горький, 1972.—480 с. *Мухтасинов М.* Советские профсоюзы в борьбе за международное единство рабочего класса (1918—1939 гг.)— М., 1966.—110 с.

⁵ *Заварко Б. М.* Классовая борьба и Международная рабочая помощь.— Киев, 1974.—224 с.; *Забарю Б. М., Макаренко О. А.* Пролетарська солідарність у дії.— К., 1985.—120 с.; *Движение международной солидарности трудящихся. 1924—1932.*— Киев, 1980.—396 с. *Мичев Добрин.* Межрабпом — организация пролетарской солидарности. 1921—1935.— М., 1971.—303 с.

⁶ *Осетров О. Ф.* Сторінки пролетарської солідарності // Інтернаціональні зв'язки робітничого класу Радянської України в 1917—1927 роках.— К., 1969.—163 с.

⁷ *Меррей Дж.* Указ. соч.— С. 67.

⁸ *Там же.*— С. 159.

⁹ *Заварко Б. М., Макаренко О. А.* Пролетарська солідарність у дії.— С. 75.

¹⁰ *Вісті* (Харків).—1926,—17 жовт.

¹¹ *Осетров О.* Сторінки пролетарської солідарності — С. 120.

¹² *Центральный державный архив Жовтневої революції, вищих органів державної влади і державного управління.*— Ф. 2602, оп. 1, спр. 1631.— Арк. 23, 25, 27, 32. (Далі — ЦДАРЖ УРСР.)

¹³ *Там же.*— Ф. 2680, оп. 1, спр. 105.— Арк. 28.

¹⁴ *Там же.*— Ф. 2605, оп. 2, спр. 8.— Арк. 53.

¹⁵ *Коммунист* (Харьков).—1926.—6 мая.

¹⁶ *Английская стачка и рабочие СССР.*— С. 19.

¹⁷ *Труд.*—1926.—8 мая.

¹⁸ *Вісті* (Харків).—1926,—6, 7 трав.

¹⁹ *ЦДАЖР УРСР.*— Ф. 2605, оп. 2, спр. 8, - Арк. 132.

²⁰ *Кочегарка* (Артемовск).—1926.—7 мая.

²¹ *Там же.*—1926,—15, 18 мая.

²² *ЦДАЖР УРСР.*— Ф.2739, оп. 1, спр. 330,— Арк. 186.

²³ *Там же.*— Ф. 2680, оп. 1, спр. 99,— Арк. 74, 193, Ф. 2689, оп. 1, спр. 361,— Арк. 39; Спр. 356,— Арк. 123—124; Ф.2739, оп. 1, спр. 230,—Арк. 185—186; Ф. 2783, оп. 2, спр. 66,—Арк. 2—3

²⁴ *Вісті* (Харків).—1926,—12 трав.; *ЦДАЖР УРСР.*—Ф. 2677, оп. 2, спр. 16.— Арк. 7, 15, 28.

²⁵ *Красный горняк* (Кривой Рог).—1926,—15, 20 мая.

²⁶ *Движение Международной солидарности трудящихся. 1924—1932.*— С. 207.

²⁷ *Коммунист* (Харьков).—1926.—8 мая.

²⁸ *Гурович П. В.* Указ, соч.— С. 175.

²⁹ *Труд.*—1926.—16 мая.

³⁰ *ЦДАЖР УРСР.*— Ф. 2767, оп. 2, спр. 44,— Арк. 77.

³¹ *Труд.*—1926,—17 июня.

³² *Коммунист* (Харьков).—20, 23, 26 июня; *Вісті* (Харків).—1926,—23, 24, 26 трав

³³ *Вісті* (Харків).—1926.-26 черв.

³⁴ *Там же.*—1926.—9 серп.

³⁵ *ЦДАЖР УРСР.*— Ф. 2677,— оп. 2, спр. 16,— Арк. 130, 131.

³⁶ *Там же.*— Ф. 2602, оп. 1, спр. 1631.— Арк. 9, 12.

³⁷ *Вісті* (Харків).—1926,—8 трав.; *Кочегарка* (Артемовск).—1926,—26 мая.

³⁸ *ЦДАЖР УРСР.*— Ф. 2595, оп. 1, спр. 1215.— Арк. 200;—Ф. 2605, оп. 2, спр. 8,— Арк. 129; Спр. 10,— Арк. 5.

³⁹ *Там же.*— Ф. 2595, оп. 1, спр. 1216,— Арк. 92;— Ф. 2602, оп. 1, спр. 2080,— Арк. 13,19.

⁴⁰ *Вісті* (Харків).—1926.-5 верес.

⁴¹ *Там же.*—1926,—21 серп.

⁴² *Коммунист* (Харьков).—1926.—5 сентяб.

⁴³ *Там же.*— 1926.— 20, 26 авг.; *Вісті* (Харків).— 1926.— 21, 23 серп.; *Киевский пролетарий.*— 1926.-22,24 авг.

⁴⁴ *Коммунист* (Харьков).—1926.—15 сент., 1 окт.

⁴⁵ *ЦДАЖР УРСР.*— Ф.2680, оп. 1, спр. 105,— Арк. 163.

⁴⁶ *Там же.*— Ф. 2602, оп. 1, спр. 1631,— Арк. 43.

⁴⁷ *Там же.*— Ф. 2595, оп. 1, спр. 1217,—Арк. 244. *Вісті* (Харків).—1926,—16 лип.

⁴⁸ *Вісті.*—1926.—19 серп.,10 верес., 23, 26 жовт.

⁴⁹ *ЦДАЖР УРСР.*— Ф. 2605, оп. 2, спр. 8,— Арк. 31.

⁵⁰ *Там же.*— Ф. 2677, оп. 2, спр. 16,— Арк. 130.

Там же—Арк 134

⁵² *Там же*.— Ф. 2605. оп. 2, спр. 8,—Арк. 116, 121, 123, 125, 131, 160, 207; Ф. 2702, оп. 1, спр. 297.— Арк. 143;— Ф. 2717, оп. 2, спр. 229,— Арк. 112; Спр. 842,— Арк. 48; *Коммунист* (Харьков).—1926.—7 сент.

⁵³ *ЦДАЖР УРСР*.— Ф. 2605, оп. 2, спр. 10,— Арк. 99.

⁵⁴ *Труд*.—1927.—15 марта.

⁵⁵ *Киевский* пролетарки.—1926.—13 июля.

⁵⁶ *Меррей Дж.* Указ. соч.— С. 165.

⁵⁷ *Львунин Ю. А.* Борьба Коммунистической партии за укрепление интернациональных связей рабочего класса в СССР.— С. 85.

Н. І. Самоїленко

ШЛЯХАМИ БРАТЕРСЬКОГО СПІВРОБІТНИЦТВА: КІНЕМАТОГРАФІЯ НРБ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 50-х—60-х РОКАХ

Досвід розвитку світового соціалізму переконливо доводить, що співробітництво соціалістичних країн у різних галузях культури має важливе значення для поступового зближення їх народів. У сучасних умовах зростає роль соціалістичного мистецтва, що стверджує гуманістичні ідеали братерства та миру.

Посилення суспільної ролі кіномистецтва розширює його можливості в культурному обміні народів соціалістичних країн¹. Зокрема, кіно відіграє важливу роль у духовному спілкуванні радянського і болгарського народів. Про це розповідають радянські і болгарські спеціалісти у працях, присвячених культурним зв'язком братніх країн і культурній революції в НРБ, а також творчим пошукам болгарських кінематографістів². В них наводяться окремі факти про взаємний прокат фільмів, спільне кіновиробництво, ідейно-тематичні паралелі в розвитку кінопроцесу. Питання про роль кіно у духовному спілкуванні народів СРСР та НРБ розглядається частково при дослідженні загального процесу радянсько-болгарського культурного обміну. Винятком є праця С. Ю. Страшнюка та Г. Н. Попова³, де проаналізовано розвиток взаємозв'язків кінематографії братніх народів у 70-ті — на початку 80-х років.

Отже, не всі етапи цього процесу вивчені в належній мірі. Більш докладно висвітлені 1944—1958 і 70-ті роки, а друга половина 50-х —60-ті роки досліджені значно менше. Більш детальної розробки потребують питання підготовки кадрів, зв'язки творчих спілок працівників кіно, вивчення сприйняття радянського кіно в НРБ та болгарського — в СРСР. У даній статті робиться спроба проаналізувати основні напрями взаємодії радянського і болгарського соціалістичного кінематографа, виявити найбільш ефективні форми співробітництва кіномитців у другій половині 50-х —60-ті роки.

У зазначений період відбулися важливі події і зміни в суспільно-політичному житті СРСР та НРБ. Рішення XX з'їзду КПРС і квітневого (1958 р.) Пленуму ЦК БКП активізували творчу ініціативу мас, благотворно позначилися на розвитку культури. Укладення 28 квітня 1956 р. Угоди про культурне співробітництво між Радянським Союзом і Народною Республікою Болгарії, а 19 липня 1966 р. Угоди про культурне і наукове співробітництво дозволило підняти на більш високий рівень радянсько-болгарські відносини в галузі культури. Духовна культура соціалістичної Болгарії розвивалася і утверджувалася, сприймаючи все цінне від прогресивної культури інших народів⁴.

Історичні процеси, які відбулися у той час, обумовили зростання ідейно-тематичної і жанрової багатогранності радянського і болгарського кінематографа.

Для з'ясування ролі кіно у взаємодії художніх культур радянського і болгарського народів ключовою є ленінська характеристика кіно. Основоположник Радянської держави назвав кінематограф важливішим із усіх мистецтв з точки зору його значимості у громадському, моральному і естетичному розвитку народів⁵. Високо оцінюючи просвітительські можливості кіно, В. І. Ленін пов'язував його дальший розвиток, як і інших видів мистецтва, з удосконаленням його естетичних функцій⁶.

Спираючись на ленінські ідеї про шляхи розвитку хроніки, наукового художнього кінематографа болгарські комуністи зуміли своєчасно оцінити ідейні естетичні можливості кінематографа. Георгій Димитров, характеризуючи його розвиток у перші роки соціалістичної революції, писав: «Кіно — могутнє зняря; дя виховання нашого народу і підвищення культурного та політичного рівня. И зняряддя використовується... Болгарією далеко не так, як варто було б. Наш кінохроніка слабка. Особистих солідних болгарських фільмів у нас немає. І фільми, які є, недостатньо поширюються серед широких мас народу»⁸. Постанов ЦК БКП «Про стан і дальший розвиток болгарської кінематографії»⁹ (1958) відмічаючи художні досягнення і оцінюючи в основному позитивно розвиток болгарського кіно, також вказувала на слабкі сторони у творчих пошука: болгарських кінематографістів, аналізувала причини невдач. Окреслюючи перспективи дальшого розвитку цього виду мистецтва, постанов націлювала на більш повне використання художнього досвіду, відображення сучасності на головній темі, дальшу розробку історичної і історико-революційної проблеми^{TM} ки. Відмічалась необхідність більшої жанрової різноманітності фільмів. Особлива увага приділялась розвитку художньої форми, наголошувалось, що пошуки в цьому напрямку не повинні перетворюватися на самоціль. Постанова ЦК БКП стала програмою розвитку кіномистецтва на багато років.

Кінець 50-х -60-ті роки — період творчого становлення болгарського кіно. Значно зміцніла його матеріальна база. З допомогою радянських спеціалістів поблизу Софії був створений Болгарський національний кіноцентр (1963). Зростання кількості кінотеатрів— за 1958—1968рр. більш, як у два рази¹ — розширило можливості кінопрокату в країні. В результаті використання радянського досвіду з'явилися нові форми діяльності кінотеатрів. Між ними розгорнулося змагання за краще обслуговування населення, щорічно проводилися конкурси на звання кращого кінотеатру країни.

Імпорт болгарських художніх фільмів у СРСР¹⁸

Рік	Кількість	Рік	Кількість
1956	-	1964	7
1957	3	1965	9
1958	5	1966	4
	2		®
1961	6	1969	7
1962	4	1970	20
1963	6		

Важливим напрямом пропаганди фільмів став взаємний продаж і демонстрація їх у кімережі братньої країни. Експорт і импорт кінострічок відбувався на основі щорічного підписання чи продовження договору між об'єднанням «Радекспортфільм» і болгарським державним підприємством «Розповсюдження фільмів»¹¹. НРБ стала найбільшим у світі імпортером кінопродукції СРСР¹². У другій половині 60-х років радянські фільми склали третю частину демонстрованих у НРБ картин із зарубіжних країн¹³. Кінострічки СРСР були дуже популярними в Болгарії. Болгарські громадяни, які дивились радянські фільми в 1944—1969 рр., склали 40 % всієї кількості болгарських кіноглядачів¹⁴. Соціологічні дослідження кіноаудиторій у НРБ, які стали регулярно проводитися з кінця 60-х років, показують, що найбільшим любителем радянських фільмів була молодь віком до 25 років. Про сприймання глядачами радянського кіно свідчать матеріали анкети «50 років радянського кіно», організованої Спілкою працівників кіно НРБ, журналами «Филмови новини», «Киноизкуство» разом з Болгарським радіо. Близько 2,5 тис. кіноглядачів відповіли на її запитання. Більшість учасників анкети кращим радянським фільмом назвали «Броненосець «Потьомкін» С. Ейзенштейна, а найкращою екранізацією російської класики — кінооперу С. Бондарчука «Війна і мир». Улюбленими героями болгарських глядачів стали В. І. Ленін, В. І. Чапаєв, професор Дронов («Все залишається людям»), професор Полежаєв («Депутат Балтики»)¹⁶.

Кіномистецтво СРСР привертало глядачів ідейно-тематичним багатством, реалістичним підходом до оцінки різноманітних явищ сучасного життя, інтернаціональною спрямованістю. Джерелом цієї притягальної сили є історичний оптимізм радянських фільмів, віра в людину, комуністичне майбутнє.

У СРСР зростає інтерес до болгарських фільмів, які регулярно демонструвалися з 1950 р.¹⁷ импорт художніх кінострічок характеризують дані таблиці.

Коли ж врахувати, що в 60-ті роки в Болгарії виробництво повнометражних стрічок зросло до 10—12 одиниць на рік, то радянські глядачі мали можливість

переглянути кожен третій чи другий болгарський фільм¹⁹. З успіхом пройшли на екранах Радянського Союзу кінокартини про антифашистську боротьбу «Командир загону» (7 млн глядачів), «Які молоді ми були» (20 млн глядачів) а фільм «Табак» за однойменним романом Д. Димова, який відтворює героїчні сторінки революційної боротьби болгарського пролетаріату, подивились 41 млн чоловік²¹. Фільм, знятий за оповіданням Е. Станєва «Викрадач персиків», що розповідає про неможливість людського щастя в умовах війни, тільки за перші півтора місяці свого прокату зібрав аудиторію в 212 тис. глядачів²², тобто кількість радянських громадян, які переглянули болгарські кінострічки у першій половині 60-х років, перевищувала середнє число відвідувань радянських фільмів у той час²³. Радянські глядачі високо оцінили гуманістичні, життєствердуючі ідеали, особливе, поетичне світосприймання болгарського кіномистецтва. Привертала праця талановитих акторів Н. Кокановой, А. Карамітева, Г. Георгієва (Гец), С. Данаїлова та ін.

Широкі кола трудящих мали можливість ознайомитися з кращими зразками кіно братньої країни під час спеціальних місячників, декад, фестивалів фільмів, присвячених знаменним і пам'ятним датам у житті радянського і болгарського народів. Ефективною формою пропаганди кіномистецтва з метою посилення його впливу на духовний світ людини були також тематичні і ретроспективні покази, вечори і прем'єри фільмів. У НРБ з середини 50-х років організовувались тижні кіно союзних республік, у перебігу яких були представлені досягнення кіно Української РСР, Білоруської РСР, Азербайджанської РСР, Вірменської РСР, Узбецької РСР, Литовської РСР, а також Російської Федерації. У їх проведенні активну участь брали громадські організації — товариства дружби, профспілки, комсомол, творчі спілки та ін. Так, у зв'язку з прем'єрою фільмів Софійської студії художніх фільмів «Геракови», «Шлюб по розрахунку», «Земля», в липні і вересні 1958 р. у СРСР були запрошені делегації Спілки працівників кіно НРБ, які виступали "з лекціями про болгарське кіно перед глядачами"²⁴. Українське відділення Товариства радянсько-болгарської дружби (ТРБД) регулярно обмінювалось копіями художніх, короткометражних, науково-популярних фільмів з Всенародним комітетом болгаро-радянської дружби²⁵. Силами українського відділу ТРБД у містах Києві, Кіровограді, Ворошиловграді, Полтаві, Одесі, Херсоні, Ізмаїлі був проведений фестиваль фільмів, присвячений 21-м роковинам соціалістичної революції в Болгарії²⁶. Ленінградське міське відділення Товариства радянсько-болгарської дружби організувало спеціальний кінолекторій «Народна Болгарія», який брав активну участь у Днях болгарського кіно, присвячених 25-річчю визволення країни від фашизму. До його роботи залучались мистецтвознавці, вчені-болгаристи²⁷. Фестиваль болгарських фільмів у СРСР 1969 р. став справжнім святом мистецтва братньої країни. У його програму ввійшли фільми «Танго», «Іконостас», «Біла кімната», «Перший кур'єр», «Чоловіки у відрадженьнях» — здебільшого фільми останніх років²⁸.

В той же час болгарські організації проводили активну роботу по пропаганді радянського кіно. Зокрема, під час тижня українського кіно (грудень, 1955) Спілка працівників кіно НРБ і місцеві комітети болгаро-радянської дружби організували виступи по країні членів делегації УРСР з лекціями про українське кіно, обговорювали з глядачами фільм «Педагогічна поема»²⁹. ЦК Димитровського комсомолу і Спілка працівників кіно НРБ разом з державними установами провели фестиваль фільмів молодих радянських режисерів, присвячений ХХІІІ з'їзду КПРС (1965)³⁰. З великим інтересом зустріла болгарська громадськість фільми «Кремлівські куранти», «Поштовий роман», прем'єра яких була приурочена до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна і відбулася в Софії, Тирнові, Сливені, Габрові, Радомирі, Плевені³¹. Неодноразово здійснювався показ радянських класичних фільмів, велику роботу по пропаганді яких розгорнув створений 1958 р. на базі Музею болгарського кіно Державний кіноархів НРБ. Значну допомогу у поповненні його фондів надали споріднені організації з соціалістичних країн, зокрема Держфільмофонд СРСР передав у дарунок копії деяких стрічок 20—30-х років, створених радянськими режисерами. Разом з Спілкою працівників кіно, Всенародним комітетом болгаро-радянської дружби

Держкіноархів НРБ провів у країні місячник радянського класичного фільму (1961), декаду радянської класичної комедії (1963)³².

Велику аудиторію кращим радянським фільмам минулих років дало телебачення. На голубих екранах на честь 100-річчя з дня народження В. І. Леніна в спеціальній рубриці були показані 12 кращих кінострічок С. Ейзенштейна, І. Пирьєва, Г. Александрова, М. Ромма та ін.³³ Пропаганда зразків радянського кіномистецтва була особливо важливою: саме в ці роки національна школа в болгарському кіномистецтві ще тільки створювалась³⁴. Відомий болгарський критик Е. Петров підкреслював виняткове значення радянської екранної класики для виховання кінематографістів: «Радянська кінокласика доводить на блискучих прикладах, які живі й дотепер, що тільки на шляху народного революційного масового мистецтва можливо піднятися до вершин мистецтва новаторського [безсмертного. Радянська кінокласика є для нас зразком того, як органічно й плідно поєднуються в одному творі глибока ідейність, висока художність, виразність кінематографічної мови і масовість»³⁵.

Болгарські критики зазначали, що досвід радянського багатонаціонального кіно допомагав вирішенню проблем, які особливо гостро стояли перед болгарською кінематографією у 60-ті роки: створення нового типу позитивного героя, поглиблене розкриття сучасної теми, пошуки нового в усіх компонентах кіномистецтва³⁶.

У досліджуваній період однією з найважливіших була проблема підготовки кадрів для національної кінематографії Болгарії. Оскільки у НРБ до відкриття 1973 р. кафедри кіномистецтва у Вищому інституті театрального мистецтва ім. Кр. Сарафова не було учбових закладів для підготовки професійних кінематографістів, багато з них одержали професійну освіту в інших країнах, у тому числі в СРСР. Значний внесок у поповнення кадрів творчих працівників для НРБ зробив Всесоюзний державний інститут кінематографії. У кінці 50-х -60-ті роки у болгарському кіно працювали випускники Всесоюзного державного інституту кінематографії (ВДІК) сценаристи А. Вагенштейн, Б. Єнчев, режисери Д. Даківський, Хр. Пісков, Н. Коробов, оператор В. Радев і багато інших. Болгарські громадяни навчались також в Ленінградському державному інституті кіноінженерів, Ленінградському державному інституті театру, музики і кінематографії. До середини 60-х років більш, ніж 40 болгарських кінематографістів одержали вищу освіту в СРСР. Важливим напрямком підвищення їх професійної кваліфікації стало стажування в учбових закладах і на кіностудіях СРСР. За 1944-1964 рр. курс піврічної стажировки пройшли 30 болгарських спеціалістів³⁷. Поповнити нестачу кваліфікованих кадрів допомогли і Вищі сценарні курси в Москві.

Співробітництво з радянськими кінематографістами сприяло вирішенню одного з важливих завдань розвитку кіномистецтва — проблеми кваліфікованого літературного сценарію. Болгарська критика неодноразово підкреслювала, що однією з причин невдач у творчих пошуках постановників художніх фільмів є слабка драматургічна основа³⁸. У НРБ, як і в Радянському Союзі, був проведений конкурс літературних сценаріїв. У зв'язку з цим газета «Народна культура» і журнал «Киноизкуство» відкрили спеціальні рубрики, де друкувалися теоретичні статті провідних майстрів радянського екрана про особливості цього жанру. Журнал «Киноизкуство» також друкував тексти сценаріїв зарубіжних авторів, у тому числі 14 радянських. Редакція прагнула представити різноманітні жанри: документальна повість (Л. Арнштам «Урок історії»), памфлет (Л. Леонов «Втеча містера Мак-Кінлі»), політичний детектив (А. Шлепянов і В. Владимиров «Мертвий сезон») та ін.³⁹ Подальшого розвитку набув один із перспективних напрямків взаємозв'язків кіно братніх країн — спільна постановка фільмів. Створення технічної бази болгарської кінематографії полегшило вирішення творчих проблем при роботі над художніми стрічками, поставленими у співдружності радянських і болгарських майстрів екрана. До 1970 р. було створено 6 таких фільмів. Основна їх тема — історична дружба радянського і болгарського народів. У 1956 р. вийшов на екран фільм «Урок історії» (сценарист і режисер Л. Арнштам). Вперше боротьба видатного сина болгарського народу Георгія Димитрова стала об'єктом художньо-кінематографічного узагальнення". Стрічка

режисера В. Янчева і сценаристів В. Ежова, В. Банова «Будь щаслива, Ані!» (1961) розповідала про дружні почуття радянських і болгарських людей — наших сучасників. Одним із творчих успіхів режисера В. Янчева і сценариста К. Ісаєва є фільм «Перший кур'єр», приурочений 50-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Ця картина присвячена знаменній сторінці в історії революційних зв'язків народів братніх країн — транспортуванню через Болгарію у Росію ленінської «Іскри». Свій внесок в інтернаціональне виховання трудящих і формування їх матеріалістичного світогляду зробили творці радянсько-болгарських документальних і науково-популярних фільмів: «Чорне море — море дружби», «Відродження Болгарії», «Розцвітай, Болгарія», «Сонце і море», «Як бачуть звірі», «На острові Тюлений», «Нова Болгарія».

Поряд із спільним кіновиробництвом розширювалась практика взаємної виробничо-технічної допомоги при постановці фільмів. Так, кіностудії СРСР підбирали і виготовляли копії документів для деяких болгарських документальних фільмів про революційне минуле болгарського народу, з історії Радянського Союзу, про міжнародні відносини. Співробітники кіностудії «Мосфільм» подали технічну допомогу в зйомках першого болгарського широкоформатного фільму⁴⁰. Радянські актори І. Макарова, Б. Чирков знімалися в картині Софійської кіностудії художніх фільмів «Димитроградці» (1956, режисер Кобаров)⁴¹. Образ молодого радянського солдата створив Н. Бурляев у кінострічці болгарського режисера М. Николава «Вірші»⁴². Є. Урбанський працював над роллю А. Павловича у фільмі В. Радева «Цар і генерал»⁴³. Кінематографісти НРБ приймали у себе в країні зйомочні групи фільмів: «Софія», «Тирново» Центральної студії документальних фільмів (1968), надавали допомогу в натурних зйомках повнометражних художніх фільмів «Гойя», «Біг»⁴⁴. Спільна робота по постановці фільмів сприяла ознайомленню громадськості з досягненнями кіномистецтва братнього народу, збагачуючи творчий потенціал майстрів екрана.

Дальшому розвитку і поглибленню співробітництва сприяло встановлення прямих зв'язків між кіноархівами (1959), окремими кіностудіями (з середини 60-х років), Державним комітетом по кінематографії при Раді Міністрів СРСР і Болгарською кінематографією, науково-дослідним кінофотоінститутом Держкіно СРСР і Болгарським радіофотоінститутом (1968)⁴⁵. Безпосереднє співробітництво вказаних ланок кіновиробництва зумовило необхідність дальшого вдосконалення системи планування творчих зв'язків. Вирішенню цього питання сприяли контакти кінематографістів обох країн як на дво-, так і на багатосторонній основі. Вони неухильно розширювались завдяки регулярним (з 1957 р.) конференціям кінематографістів соціалістичних країн, для роботи яких здійснювався взаємний обмін делегаціями. 37 % усієї кількості виїздів кіномитців у дружню країну становили поїздки для участі в роботі фестивалів, а також місячників, декад, днів, тижнів кіно. НРБ була учасником усіх Московських міжнародних фестивалів 1959—1969 рр. Члени Спілки працівників кіно НРБ запрошувались на всесоюзні кінофестивалі. У свою чергу радянські кінематографісти приймали участь у роботі фестивалів балканських країн у Варні, варненських кінофестивалів болгарських фільмів, а також у софійському фестивалі кінострічок, присвячених арміям соціалістичних країн (вересень, 1966)⁴⁶.

Софійський конкурс пригодницького фільму (січень, 1969) викликав особливий інтерес радянських кіномитців. Він був обумовлений тим, що у другій половині 60-х років у СРСР, як і в інших братніх країнах, спостерігалось деяке зниження відвідування кінотеатрів і з допомогою пригодницьких фільмів кіномитці прагнули розширити глядацьку аудиторію. Такі стрічки в ідейно-художньому відношенні часто були низької якості, тому через обставини, що склалися, дуже гостро постало питання про перспективи розвитку цього жанру в соціалістичному кіномистецтві. Фестиваль пригодницького фільму був проведений за ініціативою Болгарської національної фільмотеки. Високої оцінки заслужила радянська кінострічка «Мертвий сезон». Режисер цього фільму С. Куліш був удостоєний нагороди ЦК Димитровського комсомолу, а актор Д. Баніоніс — премії Міністерства закордонних справ і Державної безпеки НРБ за краще виконання ролі.

Участь радянських кінематографістів у фестивалях допомагала орієнтуватися у кінопроцесі братньої країни, визначати його місце в світовому кіно. Встановлювані на таких зустрічах взаємини давали можливість краще пізнати творчу індивідуальність майстрів екрана, що дуже важливо для спільної праці. Регулярні зустрічі радянських і болгарських кінематографістів сприяли вирішенню багатьох організаційних питань, реалізації творчих задумів. Майстри екрана інформували один одного про роботу своїх творчих союзів. Зокрема, кінематографісти НРБ зацікавилися діяльністю Бюро пропаганди радянського кіномистецтва, роботою по обміну працями Держфільмофонду СРСР, виробничо-технічною базою кіностудій⁵⁰. Під час поїздок проходило обговорення нових фільмів. Так, делегація радянських кінокритиків у вересні 1962 р. взяла активну участь у дискусії з приводу нової стрічки Р. Вилчанова «Сонце і тінь»⁵¹.

Нагромаджений до середини 60-х років досвід співробітництва радянських і болгарських працівників кіно, завершення організаційного оформлення Спілки кінематографістів СРСР 1965 р. сприяли розвитку зв'язків між кінематографістами братніх країн на більш високому рівні. У грудні 1965 р. була підписана угода про співробітництво між Спілкою кінематографістів СРСР і Спілкою працівників кіно НРБ⁵². Такі угоди в майбутньому стали нормою у взаємозв'язках майстрів екрана СРСР і НРБ. Своєрідним підсумком розвитку контактів творчих організацій радянських і болгарських кінематографістів у досліджуваний період став їх перший спільний симпозиум (листопад, 1970), у центрі уваги якого стояли питання розвитку світового кінопроцесу і сучасного кіно соціалістичних країн⁵³. Обговорюючи радянські фільми, болгарські кінематографісти підкреслювали їх актуальність, наголошували, що художні традиції радянської кінематографії вміщують досвід того розвитку, через основні етапи якого доведеться пройти такій молодій кінематографії, як болгарська⁵⁴.

Основні напрями розвитку радянсько-болгарських зв'язків у галузі кінематографії знайшли відображення на сторінках культурної та суспільно-політичної періодики СРСР і НРБ. Більш повному ознайомленню громадськості двох країн з досягненнями кіномистецтва братнього народу сприяло пряме співробітництво періодичної преси з питань кіно. З 1962 р. регулярно і систематично обмінювались матеріалами журнали «Искусство кино» і «Киноискусство»⁵⁵. Практично у кожному випуску журнал «Киноискусство» вміщував рецензії на радянські фільми, статті про розвиток кінопроцесу в СРСР, нариси творчості корифеїв радянського кіно і молодих кінематографістів, інтерв'ю з ними. У свою чергу радянська кінокритика велику увагу приділяла розвитку болгарського кіно. У 1956—1970 рр. журнал «Искусство кино» помістив на цю тему понад 80 матеріалів, у тому числі статті болгарських авторів. Творчі пошуки болгарського кіно були не тільки предметом аналізу кінокритиків, але й об'єктом наукового узагальнення. Так, радянський фахівець І. П. Садовська досліджувала розвиток кінопроцесу в НРБ і в 1970 р. захистила дисертацію «З історії болгарської художньої кінематографії»⁵⁶.

Таким чином, досвід радянсько-болгарських зв'язків в галузі кіномистецтва у другій половині 50-х - 60-х роках значно збагатився. Це мало важливе значення для дальшого розвитку культурного співробітництва двох братніх народів, усіх соціалістичних країн. Контакти в галузі кінематографії пройшли шлях від братньої допомоги з боку радянського кіномистецтва до тісної взаємодії у розвитку вже традиційних (закупівля кінопродукції і прокат її в кіномережі, організація місячників, фестивалів, днів, декад кіно) і нових напрямків зв'язків (святкові прем'єри фільмів, прямі контакти творчих організацій, співробітництво окремих кіностудій і державних установ та ін.). Водночас свідченням високого рівня розвитку та ефективності радянсько-болгарського співробітництва в галузі кінематографії стало спільне виробництво фільмів, яке набуло в досліджуваний період систематичного характеру.

¹ *О мерах по дальнейшему повышению идейно-художественного уровня кинофильмов и укреплению материальной базы кинематографии: Постановление // Советская культура.—1984.—8 июля.*

² *Сохань П. С. Очерки истории украинско-болгарских связей.— Киев, 1969.—291 с.; Его же. Народная Республика Болгария в содружестве стран социализма.— Киев, 1984.— 288 с.; Мельцер Д. Б.*

- Белоруссия и Болгарин — дружба вечная и нерушимая. 681.—1981.— Минск, 1981.—319 с.; *Рутчева Г.* Българо-съветско сътрудничество през 70-ти години // *Летопис на дружбата.*— София, 1984.— Т. 9.— С. 267—287; *Попов Г. Н.* Болгарские коммунисты в борьбе за осуществление культурной революции. 1944—1948.— Харьков, 1966.—223 с.; *Аврамов П.* Културната революция в България.— София, 1980.—242 с.; *Писарев П.* Общото и специфичното в съветското и българското киноизкуство // *Летопис на дружбата.*— София, 1975.— Т. 5.— С. 339—421; *Кино Болгарин.*— М., 1984.—249 с.; и др.
- ³ *Попов Г. Н., Страшинок С.Ю.* Советско-болгарское сотрудничество в развитии кинематографии // *Советское славяноведение.*— 1986.—№ 6.— С. 21—31.
- ⁴ *Отчет на Централния Комитет на Българската комунистическа партия пред тринадесетия партиен конгрес* // *Работническо дело.*— 1986.—6 април.
- ⁵ *Самое важное из всех искусств: Ленин о кино.*— М., 1973.— С. 166.
- ⁶ *Там же.* —1973.— С. 164.
- ⁷ *Там же.* — С. 116.
- ⁸ *Димитров Г.* Стъпки.: В 12 т.— Т. 12.— С. 7.
- ⁹ *Българската комунистическа партия в резолюции и решения на конгресите, пленумите и политбюро на ЦК на БКП.*—София, 1965.—Т. 5.—С. 284—292.
- ¹⁰ *Статистика на културата.*— София, 1968.— С. 17.
- ¹¹ *Попов Р.М.* Развитие кинематографии и підвищення її громадської ролі в Народній Республіці Болгарії // *Проблеми слов'янознавства.*—1983, вип. 27.— С. 70.
- ¹² *Александров А.* Историческия път на съветски филми // *Киноизкуство.*—1969.—№ 7.— С. 16.
- ¹³ *Стояно-Бигор Г.* Кино и публика // *Там же.*— 1968.—№ 2.—С. 16; *Архив Всесоюзного объединения «Совзспортфильм».*— Ф. 1, оп. 6, спр. 123.— Арк. 13.
- ¹⁴ *Александров А.* Вказ. праця.— С. 17.
- ¹⁵ *Кино Болгарин.*—М., 1984.—С. 150.
- ¹⁶ *Франгов Д.* Съветското и кино нашият зритель // *Киноизкуство.*—1968.— № 3.— С. 58—59.
- ¹⁷ *Централний державний архів літератури і мистецтва СРСР.*— Ф. 2392, оп. 8, спр. 1053.— Арк. 78. (Далі — ЦДАЛМ СРСР.)
- ¹⁸ Підраховано автором: *Архив в/с «Совзспортфильм».*— Ф. 1, оп. 6, спр. 124.— Арк. 13; Спр. 123,—Арк. 8; Спр. 119,—Арк. 17; Спр. 116,— Арк. 13; Спр. 113,— Арк. 11; Оп. 4, спр. 115.— Арк. 19.
- ¹⁹ *Советская болгаристика.*— М., 1983.— С. 218.
- ²⁰ *Искусство кино.*—1966.—№ 8.— С. 2.
- ²¹ *Хроника* // *Болгарские фильмы.*—1968.—№ 5.— С. 14.
- ²² *Искусство кино.*—1966.—№ 8.—С. 2.
- ²³ *Вълчанов Я.* Българското киноизкуство в чужбина // *Народна култура.*—1964.—21 март.
- ²⁴ *ЦДАЛМ СРСР.*— Ф. 2392, оп. 8, спр. 736.— Арк. 5.
- ²⁵ *Централний державний архів Жовтневої революції, вищих органів державної влади і державного управління УРСР.*— Ф. 5110, оп. 1, спр. 2495.— Арк. 36.
- ²⁶ *Державний архів Полтавської області.*— Ф. Р = 3765, оп. 1, спр. 3.— Арк. 10.
- ²⁷ *Там же.* — Спр. 93.— Арк. 1.
- ²⁸ *Правда.* —1969.—23 мая.
- ²⁹ *ЦДАЛМ* — Ф. 2329, оп. 8, спр. 225,— Арк. 4.
- ³⁰ *Интервю с млади съветски кинорежисьори* // *Киноизкуство.*—1966.—№ 5.— С. 20—30.
- ³¹ *Архив Спілки кинематографістів СРСР.*— Ф. 1, оп. 4, спр. 2312.— Арк. 1. (Далі АСК СРСР.)
- ³² *Держфільмофонд СРСР, картотека обміну з Болгарією.*
- ³³ *Съветска кинокаласика по екрана* // *Народна култура.*—1970.—21 март.
- ³⁴ *Утилова А.* Кино Болгарин (1945—1973).—М., 1974,— С. 42.
- ³⁵ *Петров Е.* // *Искусство кино.*—1977.—№ 11.— С. 135.
- ³⁶ *Александров А.* Съветското киноизкуство и нашият игрален филм // *Киноизкуство.*—1967.— № 10.— С. 123.
- ³⁷ *Дунчев А.* Любимо изкуство // *Работническо дело.*— 1964.—4октомври.
- ³⁸ *Ковачев Х.* Сценарият — проблем № 1 // *Киноизкуство.*— 1964.—№ 6.— С. 31.
- ³⁹ *Киноизкуство.* —1956.—№ 1; 1965.—№ 1; 1969.—№ 3.
- ⁴⁰ *ЦДАЛМ СРСР.*— Ф. 2392, оп. 8, спр. 2125,— Арк. 25; Ф. 2936, оп. 1, спр. 2039,— Арк. 13.
- ⁴¹ *Архив Державного комітету по кинематографії при Раді Міністрів СРСР.*— Ф. 48, оп. 13, спр. 1410,—Арк. 13. (Далі АДК СРСР.)
- ⁴² *«Димитровградци»* // *Литературен фронт.*—1956.— 26 април.
- ⁴³ *Методиева Л.* Стихи // *Болгарские фильмы.*—1970.— № 5.— С. 6.
- ⁴⁴ *АДК СРСР* — Ф. 48, оп. 13, спр. 1410,— Арк. 21.
- ⁴⁵ *Там же.* — Спр. 2573,— Арк. 24.
- ⁴⁶ *Держфільмофонд СРСР, картотека обміну з Болгарією; АДК СРСР.* — Ф. 48, ' оп. 13, спр. 1410.— Арк. 21; *Захариев А.* Москва. ЦСДФ // *Киноизкуство.*—1966.— № 7.— С. 60.
- ⁴⁷ *Фестивал на социалистически приключенчески филм* // *Киноизкуство.*—1969.—№ 3.— С. 16.
- ⁴⁸ *Жабский М.И.* Кино, прокат, реклама, методика, практика.— М., 1982.— С. 5.
- ⁴⁹ *Фестивал на социалистически приключенчески филм* // *Киноизкуство.*—1969.—№ 3.— С. 18.
- ⁵⁰ *ЦДАЛМ СРСР.*—Ф. 2936, оп. 1, спр. 162,—Арк. 13; Ф. 2392, оп. 8, спр. 2132,—Арк. 17; Спр. 1217,— Арк. 1; Спр. 1735,— Арк. 12.
- ⁵¹ *ЦДАЛМ СРСР.*—Ф. 2936, оп. 1, спр. 1233,—Арк. 11.
- ⁵² *Там же.* — Спр. 1522.— Арк. 1.
- ⁵³ *Там же.*
- ⁵⁴ *АДК СРСР.* — Ф. 1, оп. 4, спр. 2378.— Арк. 12; *Дечев И.* Московски диалози // *Киноизкуство.*—1971,—№ 2,— С. 18—24.
- ⁵⁵ *ЦДАЛМ СРСР.* — Ф.2936, оп. 1, спр. 162,—Арк. 14.

Н. В. Мухіна

ТВОРЧІ КОНТАКТИ КОЛЕКТИВІВ ХУДОЖНЬОЇ САМОДІЯЛЬНОСТІ СРСР І НРБ У 70-ті РОКИ

Розробка питань культурного будівництва в соціалістичних країнах посідає значне місце в працях істориків. В сучасних умовах стає все більш очевидною необхідність поглибленого вивчення проблеми для визначення перспектив розвитку культури, розкриття загальних тенденцій і процесів становлення і розвитку соціалістичного суспільства.

У даній статті розглядається лише один з аспектів взаємодії країн соціалістичної співдружності — радянсько-болгарські контакти в такій галузі культури, як художня самодіяльність. Звертання до цієї теми, яка досі не була предметом спеціального дослідження, дає змогу розкрити важливу рису культурного співробітництва — участь у ньому широких народних мас. Цей напрям культурних зв'язків між народами двох братніх країн формувався в 70-ті роки. В цей період встановлювалися певні лінії і форми обмінів, визначалися проблеми розв'язання яких вимагало пошуку шляхів для поглиблення контактів.

Зв'язки в галузі художньої самодіяльності здійснювалися на основі Угоди про культурне і наукове співробітництво, укладеної між СРСР і НРБ 1966 р. Характерною особливістю Угоди було здійснення лінії на поглиблення культурного і наукового співробітництва і охоплення ним нових сфер духовного життя братніх народів. Значну роль у здійсненні форм і методів культурної взаємодії відігравали три п'ятирічні плани культурного співробітництва. Укладання угоди відкрило широкі можливості для активізації народної творчості в обох країнах, піднесення рівня виконавчої майстерності самодіяльних художніх колективів.

Одними з перших за планом культурного співробітництва на 1971—1973 рр. на національному святі пісні й танцю у Ризі виступив болгарський самодіяльний чоловічий хор «Кавал», а в Москві і Києві гастролював болгарський самодіяльний хор ім. В. Маяковського. Тоді ж набув розвитку обмін самодіяльними народними колективами, керівниками колективів, здійснюваний між палацами і будинками культури поріднених міст. На Загальноболгарському огляді творчості самодіяльних дитячих колективів у 1972 р. перше місце посів ансамбль Шуменського будинку піонерів, з юними вихованцями якого працювала Л. Г. Си дошенко — керівник ансамблю будинку піонерів і школярів міста-побратим; Херсона ².

Роль болгарських самодіяльних колективів у проведенні Днів радянської культури в НРБ у листопаді 1973 р. була відзначена в доповіді голови Комітет; по мистецтву і культурі НРБ П. Матєва на відкритті цього свята в Софії «Колективи художньої самодіяльності включають у свої програми пісні і танці народів СРСР. Театри, концертні зали, сцени і підмости, клуби і будинки культури — всі вони будуть світити у переддень річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції чистим світлом радянської культури» ³.

Наступного року колективи художньої самодіяльності Московської області брали участь у проведенні Днів області-побратима у Софійському окрузі, згодом самодіяльні артисти Софійського округу виступали в Московській області.

Проте в першій половині 70-х років творчі контакти між радянськими болгарськими самодіяльними колективами мали здебільшого епізодичний характер. Налагодженню постійних зв'язків сприяло підписання Угоди між урядами двох братніх країн про культурне і наукове співробітництво від 3 листопада, 1976 р. Угода передбачала спільні консультації і переговори, на яких вироблялися і підписувалися плани культурних заходів за участю колективів художньої самодіяльності, у тому числі перспективні, спрямовані на дальше вдосконалення

і підвищення ефективності культурних і наукових обмінів, подальше зближення народів обох країн та їх культурне взаємозбагачення⁴. Угода значною мірою сприяла розвитку контактів і зв'язків поріднених міст, областей і округів.

Заслугує на увагу той факт, що в кожній області успішно співробітничать колективи невеликих міст і районів. Це відкриває широкі можливості у пізнанні глибоких фольклорних традицій пісенного й танцювального самодіяльного мистецтва народів Радянського Союзу і Болгарії.

У другій половині 70-х років цей напрям співробітництва розвивався за задалегідь підготовленими планами, затвердженими обласними і районними партійними комітетами, установами культури поріднених областей і міст. Наприклад, 1977 р. за планом заходів, присвячених 60-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції, Кіровоградський обласний комітет партії направив у Толбухінський округ колектив самодіяльного народного ансамблю пісні і танцю «Горлиця» у складі 60 чоловік. Радянські артисти дали 6 концертів, які відвідали близько 4 тис. трудящих округу⁵. Концерти відбулися у містах Генерала Ташева, Балчик, Каварна, Шабле, Толбухін, Кардаш. У Толбухіні водночас з гастролями ансамблю експонувалися фотовиставка «Під зорею Великого Жовтня. Кіровоградщина, рік 1977», на якій було представлено 225 робіт фотомайстрів і фотолюбителів міста і області, та виставка творів живопису 58 професіональних та 47 самодіяльних художників. В той же час у Кіровограді гастролював Добруджанський ансамбль пісні і танцю, який дав 9 концертів. Виступи цього колективу з округа-побратима перетворилися у великі свята культурного життя обласного центру. У міській картинній галереї функціонувала виставка 38 болгарських професіональних художників, яка включала 98 робіт, а також етнографічна виставка, 210 експонатів якої відбивали історію і розвиток народностей, що населяли територію Болгарської держави. В одному з будинків культури міста експонувалася виставка 164 робіт фотомайстрів Болгарії, яка продемонструвала досягнення братнього народу за роки народної влади⁶.

Постійні творчі контакти встановилися між колективами художньої самодіяльності Полтавської області Української РСР та рядом міст НРБ. Рік 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції був відзначений успішним розвитком та розширенням контактів самодіяльних колективів обох країн. Влітку 1977 р. у НРБ з великим успіхом виступили 65 учасників художньої самодіяльності Кременчуцького міського будинку культури ім. Г. І. Петровського у складі хореографічної групи самодіяльного українського ансамблю пісні і танцю, вокального тріо — В' Гладкової, Н. Сорокіної, Н. Смолякової, солістів Н. Козак та Р. Шишак, народного циркового колективу «Юність», інструментального ансамблю «Альтаір»¹.

Колективи Полтавської області були запрошені в Болгарію на святкування 100-річчя з дня визволення м. Свіштова — побратима м. Кременчука — від османського іга. З величезним інтересом були зустрінуті 44 учасники вокального ансамблю «Чорнушанка» Чорнухінського районного будинку культури Полтавської області і народний хор-ланка буржоводів Героя Соціалістичної Праці, депутата Верховної Ради УРСР А. Юрченка Сазонівського сільського будинку культури Оржицького району ". Ці колективи дали 8 концертів у містах Велико-Тирново, Лесковець, Горна-Оряховиця. Особливо успішними були виступи у м. Єлені — побратимі м. Пирятини Полтавської області. Слід відзначити, що агітаційно-художня бригада Плеховського Будинку культури Оржицького району Полтавської області 1977 р. була нагороджена туристичною поїздкою на міжнародний фестиваль «Золотий Орфей» у Софію. У містах Русе, Силістра, Варна виступала агітбригада «Ударник» кам'янець-подільського заводу «Електроприлад».

Високим рівнем мистецтва у тому ж році порадував болгарських глядачів народний ансамбль танцю Білоцерківського районного Будинку культури «Росинка» Київської області, який дав 6 концертів у містах Русе, Плевен, Софія, Пловдив, Габрово, Варна⁹. Репертуар цього колективу був надзвичайно різноманітним. Твори, включені до нього, розповідали про історію нашої Батьківщини, натхненну працю радянського народу. У Варні ансамбль «Росинка» брав участь у молодіжному святі ударників і переможців соціалістичного змагання. Під час

подорожі по країні його колектив вивчив кілька народних болгарських пісень і виконував їх на концертах.

Багаторічні дружні зв'язки існують між містами-побратимами Одеса та Варна. У 1977 р. серед самодіяльних колективів, які побували у Варні, запальними піснями та іскрометними танцями порадував жителів міста народний ансамбль пісні і танцю с. Городне Білгород-Дністровського району Одеської області.

Головний балетмейстер Державного Одеського театру музичної комедії І. Дідурко багато праці і натхнення віддав роботі з болгарськими самодіяльними колективами. 1977 р. по запрошенню Варненської окружної ради культури і окружного Будинку художньої самодіяльності І. Дідурко керував роботою танцювальних ансамблів Варненського окружного будинку художньої самодіяльності, читалища, робітничого району Аспарухів м. Варна, Варненського будинку піонерів ім. Ю. Гагаріна, а також Державного фольклорного ансамблю пісні і танцю при Варненській філармонії. На фестивалі самодіяльної творчості народів СРСР, присвяченому 60-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції, що відбувався у Болгарії, ансамбль Окружного будинку народної творчості завоював перше місце за виконання російських і українських танців. Колектив Варненського будинку піонерів на одному з республіканських конкурсів зайняв призове місце. 1978 р. І. Дідурко був знову запрошений у Варну, де успішно поставив у державних і самодіяльних ансамблях міста-побратима кілька сучасних російських народних танців¹⁰.

1978 р. значну підготовчу роботу здійснили установи культури УРСР у зв'язку з святкуванням у нашій країні 100-річчя звільнення Болгарії від османського іґа і проведенням Днів болгарської культури. У цих заходах взяли участь колективи художньої самодіяльності. З Житомирської області у Михайлівській округ було запрошено понад 100 учасників художньої самодіяльності, працівників мистецтва та культурно-освітніх установ. Тисячні аудиторії захоплено зустрічали народний оркестр українських народних інструментів Новоград-Волинського міського будинку культури, хорову групу народного ансамблю пісні і танцю Житомирського льонокомбінату, танцювальну групу народного ансамблю пісні і танцю, жіночий вокальний ансамбль Житомирського будинку культури та ін. Дружбі Житомирської області та Михайлівського округу присвячувалася фотовиставка, привезена з України.

У зв'язку із знаменною датою в житті братнього народу багато колективів художньої самодіяльності областей України включили у свій репертуар болгарські народні пісні і танці. У районах Київської області — Бориспільському, Макарівському, Кагарлицькому, Миронівському, Фастівському — були проведені літературно-музичні вечори «Наш друг — Болгарія», «Пісенний край — Болгарія» та концерти самодіяльних народних колективів разом з болгарськими будівельниками.

За програмою культурних зв'язків поріднених міст і областей 1978 р. у Шуменському окрузі НРБ виступили народний ансамбль «Веселі ложкарі» та ансамбль народних інструментів, танцювальний колектив Палацу піонерів «Веселі чобітки» Херсонської області; у Велико-Тирновському окрузі — народний вокально-інструментальний ансамбль «Карусель» Полтавської області і самодіяльний ансамбль пісні і танцю «Чорнобривець» Миронівського району Київської області. Тоді ж на фестивалі «Слівенські вогні» демонстрував свою майстерність народний хор колгоспу «Золотий колос» Заліщицького району Тернопільської області.

1978 р. зі своїм мистецтвом познайомили жителів Херсонської області — концертна бригада з м. Шумена, Сумської області — колектив художньої самодіяльності з м. Враца, Ровенської області — самодіяльні артисти з м. Віден, Тернопільської області — Кортенський самодіяльний ансамбль пісні і танцю з Слівенського округу¹².

Згідно з планом розвитку культурних контактів між Сумською областю і Врачанським округом восени 1979 р. в окрузі побував колектив художньої самодіяльності Сумського машинобудівного виробничого об'єднання ім. М. В. Фрунзе. Велику й різноманітну програму показали українські гості на восьми концертах, які відвідали понад 5 тис. чоловік¹³. Були проведені творчі

зустрічі з трудящими Металургійного заводу ім. Г. Димитрова в м. Єлисейську, на підприємствах міст Криводол, Мізія, Враца, Мездра, Рамон, Козлодуй і Борован. Новою формою співробітництва міст-побратимів 1980 р. стало проведення у Врачанському окрузі Днів Сумської області, в яких взяла участь велика кількість самодіяльних колективів Сумщини¹⁴.

На торжества, присвячені 35-річчю соціалістичної революції в Болгарії, з Хмельницької області у Силістринський округ виїжджали колективи художньої самодіяльності (86 виконавців), які представляли народний хор Славутського районного домобудівного комбінату, народний ансамбль танцю «Веселка» Хмельницького міського будинку культури, оркестр, співаки-солісти¹⁵. Успішно пройшли концерти у містах Силістра, Тутракан, Айдемир і кількох селах округу.

На фестивалі художньої самодіяльності СРСР, який проходив у НРБ восени 1979 р., Хмельницьку область успішно представляв сімейний ансамбль Шмигелів із с. Лісоводи Городоцького району.

Учасники художньої самодіяльності з Полтавської області були гостями Велико-Тирновського округу. Тут заслужена капела бандуристок Полтавського міського будинку культури провела 5 концертів¹⁶.

Значний вклад в розширення культурних зв'язків між Кіровоградською областю і Толбухінським округом внесла група з 48 учасників художньої самодіяльності александрійських дитячої музичної школи і культурно-освітнього училища¹⁷, яка виїздила з концертною програмою до Толбухінського округу у 1979 р. Виступи оркестру народних інструментів александрійської школи були високо оцінені слухачами. Болгарський композитор А. Ангелов так говорив про цей оркестр: «Це добре зіграний колектив юних музикантів, який прекрасно реагує на кожний жест дирижера А. Семенкова, глибоко відчуває, розуміє, передає його замисел. Чудовим подарунком нам, болгарам, було виконання кіровоградцями популярних болгарських пісень — «Наша мила країна» і «Гей, Балкан, ти рідний наш...»¹⁸.

Зміцненню творчих контактів однопрофільних установ поріднених округів сприяли зустрічі радянських самодіяльних артистів з колективами музичної школи м. Толбухін, загальноосвітньої школи ім. Славеїкова, духовим оркестром під керівництвом заслуженого діяча культури Болгарії І. Стоянова, Добруджанським фольклорним ансамблем пісні і танцю під його ж керівництвом, а також Добруджанським фольклорним ансамблем пісні і танцю під керівництвом П. Крумова. Під час творчих зустрічей відбувався обмін ескізами костюмів, нотною і методичною літературою. Спільними зусиллями був поставлений болгарський танець «Ручениця». Під час зустрічей обговорювалися творчі плани, намічались шляхи ділового співробітництва самодіяльних колективів.

Свідченням посилення радянсько-болгарських зв'язків у галузі народної творчості у 70-ті роки стала ініціатива Управління культурно-освітніх установ Міністерства культури СРСР і Центру художньої самодіяльності НРБ про проведення 1979 р. взаємних фестивалів самодіяльної творчості. Це — нова сторінка не тільки в історії культурних зв'язків СРСР і НРБ, але і в усьому комплексі культурного співробітництва Радянського Союзу з країнами соціалістичної співдружності. Проведення фестивалів було приурочене 62-й річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції і 35-річчю встановлення народної влади в Болгарії.

Фестиваль болгарської самодіяльної художньої творчості проходив у Радянському Союзі з 14 по 25 вересня 1979 р. У ньому взяли участь 378 артистів і членів делегацій¹⁹. Серед найбільш популярних колективів тут були русенський хор «Родина», хор «Бодра смяна», зведений дитячий танцювальний ансамбль Центрального Будинку піонерів «Росна китка», ляльковий театр пантоміми «Штурче». Болгарські колективи виступали у Москві і Московській області, у Латвійській і Молдавській РСР. У Москві в цей час працювали велика виставка болгарського образотворчого і декоративно-прикладного мистецтва і виставка робіт фотолюбителів. Болгарські гості фестивалю познайомили радянських глядачів з розвитком у НРБ кінолюбительської справи. Під час фестивалю в Москві відбувся радянсько-болгарський симпозіум фахівців з питань народної творчості

«Роль художньої самодіяльності в естетичному вихованні трудящих в умовах розвинутого соціалістичного суспільства».

З 22 жовтня по 1 листопада 1979 р. у Болгарії проходив фестиваль самодіяльної художньої творчості, для участі в якому тільки по лінії Міністерства культури СРСР виїхали 153 чоловіки²⁰. У братню країну були направлені колективи художньої самодіяльності, ансамблі, окремі виконавці, в тому числі хор Московського вищого технічного училища ім. М. Е. Баумана, ансамбль пісні і танцю «Бежица» Брянського машинобудівного заводу, танцювальний ансамбль і народний оркестр Свердловського Будинку профтехосвіти молоді, народний ансамбль пісні і танцю «Мигурел» з м. Кишинева та багато ін.²¹ Під час фестивалю відбулося 40 концертів у 17 округах НРБ, які відвідали 80 тис. чоловік. У м. Толбухін успішно експонувалася виставка «Одяг народів СРСР». У деяких містах демонструвалися аматорські кінопрограми. В Софії був організований двосторонній симпозіум на тему «Учбово-виховна робота в самодіяльних художніх колективах», в якому взяли участь близько 500 керівників художньої самодіяльності і діячів культури. Було заслухано 43 доповіді і наукових повідомлень²².

Таким чином, співробітництво радянських і болгарських творчих колективів художньої самодіяльності у 70-х роках розвивалося більш стабільно, а з другої половини 70-х років — планомірно, динамічно. Однак союзне та республіканські міністерства культури в СРСР не завжди приділяли належну увагу залученню самодіяльних виконавців до участі у різних «поточних» культурних програмах та заходах, які проводилися в обох країнах. Так, ні в 1980, ні в наступні 2—3 роки по лінії Міністерства культури УРСР не сталося помітних зрушень в розвитку контактів самодіяльних і народних колективів УРСР та НРБ²³.

В цілому досвід радянсько-болгарських контактів в галузі народної творчості і художньої самодіяльності показує, що ці контакти перетворилися в один з важливих напрямів у багатогранній структурі культурного співробітництва СРСР і НРБ.

¹ *Работническо дело*,—1971,—5 юли; *Київська правда*,—1971.—7 верес.

² *Клиниченко Т. В.* Культурніє связи городов-побратимов// *Породненніє социалистическим интернационализмом*.— Киев, 1980.— С. 158.

³ *Советско-болгарские отношения*. 1971—1975.— М., 1977.— С. 253.

⁴ *Там же*.— С. 528—529.

⁵ *Справочно-информационный фонд Информационного центра по вопросам культуры и искусства Министерства культуры УССР (далее — СИФ...)*. Информация о поддержании дружеских связей области культуры с городом-побратимом Толбухиньш и Толбухинским округом НРБ Кировоградского областного управления культуры,—Киев, 1978.— С. 1.

⁶ *Там же*.— С. 24.

⁷ *СИФ...* Информация об итогах выступлений профессиональных и самодеятельных коллективов, отдельных исполнителей Полтавской области за рубежом в 1977 г.— Киев, 1977.— С. 1.

⁸ *Там же*.

⁹ *СИФ...* Информация о культурных связях с зарубежными странами.— Киев, 1978.— С. 1.

¹⁰ *Клиниченко Т. В.* Указ. соч.— С. 159.

¹¹ *СИФ...* Информация Житомирского областного управления культуры.— Киев, 1978.— С. 1—2.

¹² *СИФ...* Справка о культурных связях по линии породненных городов УССР и зарубежных стран,— Киев, 1978,— С. 2.

¹³ *СИФ...* Информация Сумского областного управления культуры в 1980 г.— Киев, 1980.— С. 1.

¹⁴ *СИФ...* Справка о культурном сотрудничестве УССР и НРБ по линии Министерства культуры УССР за 1977—1980 гг.—Киев, 1980,—С. 6.

¹⁵ *СИФ...* Информация о культурных связях с зарубежными странами Хмельницкого областного управления культуры.— Киев, 1979.— С. 1.

¹⁶ *СИФ...* Об участии Полтавской области в культурном обмене с зарубежными странами в 1979 г.— Киев, 1979,— С. 1.

¹⁷ *СИФ...* Отчет о поездке группы участников художественной самодеятельности Александрийской детской музыкальной школы и Александрийского культурно-просветительного училища в Толбухинский округ НРБ,— Киев, 1979,— С. 1.

¹⁸ *Там же*.— С. 3.

¹⁹ *Работническо дело*,—1979,—15 сент., 20, 22, 23, 25, 27, 28 окт.

²⁰ *Работническо дело*.—1979.—2 нояб.; *Народна култура*,—1979, 12 окт.

²¹ *Работническо дело*.—1979.—28 окт.

²² *Там же*,—23, 29, 30 окт., 2 нояб.

²³ *СИФ...* Справка о культурном сотрудничестве между НРБ и УССР за период 1980—1984 гг — Киев, 1984,— С. 1—3.

СРСР І ГРЕЦІЯ В НАУКОВО-ТЕХНІЧНОМУ ПАРТНЕРСТВІ (70—80-ті роки)

Науково-технічні зв'язки між державами становлять один з важливих компонентів міжнародних відносин. На сучасному етапі вони набули загального характеру, являючи собою одну з найважливіших сфер міжнародних відносин, що активно розвивається. Це обумовлено як об'єктивними вимогами науково-технічної революції, так і інтернаціоналізацією науки і техніки. На цю обставину вказував ще К. Маркс, коли писав, що «загальною працею є всяка наукова праця, всяке відкриття, всякий винахід. Вона зумовлюється почасти кооперацією сучасників, почасти використанням праці попередників»

Науково-технічне співробітництво між країнами з різними соціальними системами, що розвивається, сприяє активізації торгівлі між ними, будівництву спільних підприємств, програм освоєння природних ресурсів, взаємній участі у спорудженні об'єктів на території третіх країн. Велике значення для дальшого розвитку науково-технічного співробітництва на взаємовигідній основі має Постанова Ради Міністрів СРСР від 13 січня 1987 р. «Про порядок створення на території СРСР і діяльності спільних підприємств з участю радянських організацій та фірм капіталістичних країн та країн, що розвиваються»². Принципова новизна науково-технічного співробітництва як однієї з найбільш перспективних сфер міжнародних відносин в 70-х — на початку 80-х років полягає в тому, що кожна держава прагне виробити таку політику в галузі науки і техніки, яка стала б невід'ємною частиною національних планів і програм розвитку і відповідає б національним пріоритетам.

Науково-технічне співробітництво відіграє і важливу політичну роль. Воно сприяє зміцненню нормальних відносин між державами, зміцнює довіря між ними. Ці тенденції все чіткіше проявляються в системі відносин між СРСР та Грецією, які стають предметом уваги істориків.

Великий інтерес для дослідників взаємовідносин народів СРСР та Греції в новий та новітній періоди являють праці радянських вчених Г. Л. Арша, І. С. Достян, Б. В. Фонкіча, Л. М. Оганяна, Н. М. Баландіної, О. О. Фадєєва та ін.³ Вони містять оцінки і висновки щодо історичних традицій взаємозв'язків народів двох країн, допомагають дослідникам у висвітленні інших важливих проблем, що стосуються наукових контактів вчених СРСР та Греції.

У взаємовідносинах в галузі науки та техніки між СРСР і Грецією позначаються особливості їхнього внутрішнього розвитку, відмінності в рівнях економічного та науково-технічного потенціалів. СРСР — соціалістична країна, має могутній, безперервно зростаючий науковий потенціал, широку експериментальну базу. За часткою витрат на науку в національному доході Радянський Союз — серед перших держав світу. Могутній потенціал дає можливість СРСР брати участь у міжнародному науково-технічному розподілі праці на взаємовигідній основі.

Греція — капіталістична країна, має невеликий економічний та науково-технічний потенціал. Наукова політика країни в останнє десятиріччя, як було підкреслено в доповіді, представленій грецькою делегацією на Конференції ООН з науки та техніки (серпень 1979 р.) включає два основних напрями: перший — застосування науки та техніки з метою вирішення багатьох внутрішніх економічних завдань, забезпечення незалежності грецької економіки від іноземного капіталу; другий — збалансованість всіх форм наукової та технологічної діяльності, відповідність національним інтересам країни⁴. Для виконання цих завдань особливе значення для Греції набуває співробітництво країни з Радянським Союзом в науково-технічній сфері, воно є засобом зміцнення позицій Греції на світовому ринку, подолання технологічного відставання.

Співробітництво СРСР і Греції в галузі науки та техніки розвивається за двома основними напрямками. Перший — традиційний зв'язок з приватними грецькими¹ компаніями та фірмами. Цей напрямок найбільш активно розвивався

до середини 70-х років. Науково-технічне співробітництво радянських організацій з грецькими діловими колами сприяло розширенню торговельно-економічних зв'язків. З середини 70-х років переважну роль почав набувати другий напрямок співробітництва — взаємодія між державними науковими установами. Для грецької сторони він був новим і більш перспективним, про що свідчило швидке зростання і різноманітність наукових контактів вчених та спеціалістів обох країн.

Незважаючи на ряд об'єктивних труднощів в розвитку радянсько-грецьких взаємовідносин, контакти вчених та спеціалістів здійснювалися в інтересах обох країн. Так, в листопаді 1973 р. в період запеклого опору воєнно-фашистської хунти процесу потепління політичного клімату спеціаліст в галузі дослідження космосу професор А. Г. Масевич була запрошена до Греції для читання лекцій і проведення консультацій. Це було виявом зацікавленості широких кіл інтелігенції і громадськості країни в розвитку радянсько-грецьких зв'язків. На прохання Технічної палати Греції, авторитетної установи в науково-технічних і торговельно-промислових колах, грецькі власті дали дозвіл на виступ А. Г. Масевич в Національному інституті наукових досліджень. Її лекції та виступи відбулись на національному телебаченні, а також на прес-конференції в Афінах та Салоніках. Професор А. Г. Масевич розповіла про успіхи СРСР в галузі дослідження космічного простору, підкреслила, що СРСР витрачає великі кошти на космічні дослідження в ім'я миру, плодами якого буде користуватись все людство.

Після повалення в Греції воєнно-диктаторського режиму (1974) різнобічні радянсько-грецькі відносини, в тому числі в галузі науки та техніки, помітно активізувалися. Новий етап відкрила Загальноєвропейська нарада з безпеки та співробітництва в Європі, що відбулася 1975 р. у Хельсінкі. В Заключному акті наради, що являє собою своєрідний кодекс міжнародних відносин на основі рівності, поваги до взаємних інтересів, плідного співробітництва держав, в систематичному вигляді викладені основні форми та методи міждержавних зв'язків в галузі науки та техніки.

У другій половині 70-х років зміцнилася договірно-правова база науково-технічних зв'язків між СРСР та Грецією. У вересні 1978 р. було укладено міжурядову угоду про культурне та наукове співробітництво СРСР та Греції. В угоді вперше в історії розвитку наукових зв'язків двох країн було зафіксовано: «Вишукувати шляхи розвитку співробітництва і обміну вченими, науковими співробітниками і професорсько-викладацьким складом, підтримувати їхню науково-дослідницьку діяльність, надавати стипендії для навчання у вищих навчальних закладах другої країни на підставі взаємної згоди; сприяти обміну знаннями та досвідом на всіх ступенях освіти і навчальними програмами, а також створювати сприятливі умови для вивчення і поширення мови, літератури та історії другої країни⁶. Була також відзначена необхідність активніше залучати вчених обох країн до участі в роботі наукових конгресів та інших заходів наукового характеру.

Велике значення для розвитку радянсько-грецьких зв'язків в галузі науки та техніки мала також Угода про економічне та технічне співробітництво двох країн, укладена в жовтні 1979 р.⁷

Ще одним кроком на шляху зміцнення і розвитку науково-технічних зв'язків між народами СРСР та Грецією стало підписання 1983 р. Довгострокової програми розвитку економічного, промислового і науково-технічного співробітництва Союзу Радянських Соціалістичних Республік та Грецької республіки. Ця програма, розрахована на 10 років, відкрила нові перспективи для послідовного розвитку радянсько-грецьких відносин в галузі науки та техніки, надала цьому співробітництву стабільного та цілеспрямованого характеру. «Науково-технічне співробітництво,— підкреслюється у Довгостроковій програмі,— спрямоване на краще тривале використання на основі взаємної вигоди природних та сировинних ресурсів, новітньої технології, досягнень промисловості, сільського господарства та інших галузей промисловості в інтересах кожної з країн»⁸. СРСР та Греція погодилися «розширювати та поглиблювати співробітництво в галузі науки та техніки, використовуючи при цьому, зокрема, такі форми співробітництва, як обмін делегаціями вчених та спеціалістів, спеціалізація вчених та стажерів,

спільні дослідження та дослідно-конструкторські роботи, обмін устаткуванням та «ноу-хау»⁹, організація конференцій, семінарів та виставок. «Обидві сторони,— як підкреслюється у Довгостроковій програмі, надають особливого значення запровадженню результатів науково-технічного співробітництва в економіці обох країн з наступним розширенням науково-технічної кооперації та торгівлі»¹⁰.

Таким чином, науково-технічне співробітництво СРСР та Греції, що стало довготривалим і стабільним, тепер регулювалося міжурядовими угодами про наукове, технічне, економічне та промислове співробітництво. У відповідності до цих угод були створені й успішно діють змішані комісії та робочі групи по співробітництву СРСР та Греції. Довгострокове стабільне науково-технічне співробітництво СРСР та Греції набуло особливого значення в умовах розширення інших форм економічного співробітництва, безпосередньо зв'язаних з процесом виробництва. Стабільність науково-технічного співробітництва дозволяє обою країнам визначати можливі шляхи удосконалення продукції, вести пошук в найважливіших наукових напрямках.

Аналізуючи розвиток радянсько-грецьких наукових зв'язків, необхідно відзначити, що до початку 70-х років в радянсько-грецькому співробітництві переважали некомерційні зв'язки, що включали обмін науково-технічними публікаціями, спілкування вчених та спеціалістів, виставки та ярмарки. В останнє десятиріччя почала інтенсивно розвиватися така форма співробітництва, як передача наукових технічних знань по комерційних каналах. Вона включає купівлю-продаж наукових досліджень та розробок у вигляді патентів, ліцензій, «ноу-хау» та «інженіринг»¹¹. Однак в укладених радянсько-грецьких угодах стає важко провести грань між технологічними та підприємницькими складниками.

Найбільш різноманітною та традиційною формою є обмін знаннями, науковими книгами, періодичними виданнями, доповідями та іншими публікаціями, розповсюдження між зацікавленими організаціями, вченими та спеціалістами. В листопаді 1970 р. науковими установами АН СРСР тільки на адресу Інституту балканських досліджень у м. Салоніки було вислано 39 книг з питань слов'янознавства та балканістики¹². В подальшому книгообмін між цими науковими установами став постійним. Так, інститутом балканських досліджень у м. Салоніки здійснюється видання матеріалів з історії Греції. Частина цих досліджень виходить західноєвропейськими мовами і надсилається за кордон, в тому числі на адресу Інституту слов'янознавства та балканістики АН СРСР¹³. Значна роль у постійному зростанні книгообміну належить Всесоюзній державній бібліотеці ім. В. І. Леніна, іншим бібліотекам та музеям Радянського Союзу, науковим установам та бібліотекам Греції.

Значний внесок у розвиток книгообміну між вченими робить також товариство дружби СРСР та Греції. Так, 12 асоціацій та секцій Союзу радянських товариств дружби та культурного зв'язку із зарубіжними країнами об'єднують представників радянської громадськості за професіями. Ці організації нараховують у своєму складі більш ніж 3 тис. діячів радянської культури, науки, спеціалістів з багатьох галузей знань¹⁴. У 1976 р., наприклад, Інститут російської мови ім. О. С. Пушкіна за допомогою товариств дружби «СРСР — Греція» передав Греко-радянському товариству велику кількість навчально-методичної літератури¹⁵. Неодноразово висилалася література з медицини, історії, мистецтвознавства, сільського господарства. Діяльність товариств дружби сприяла дослідженню наукових проблем вченими обох країн.

В 70-ті роки в практику радянсько-грецьких відносин увійшли обміни та візити, різноманітні контакти вчених та спеціалістів на основі взаємних угод та інших домовленостей. Найбільш ефективними були консультації, читання лекцій, проведення досліджень вченими обох країн з використанням лабораторій, наукових бібліотек, архівів. Головною метою цього традиційного співробітництва було ознайомлення з досягненнями науки та техніки в галузях, що становлять інтерес для однієї або обох країн.

Продовжуючи традиції російських та українських вчених-істориків, археологів та мовознавців, співробітники інститутів загальної історії, археології, літератури та мовознавства, інших наукових установ АН СРСР неодноразово виїздили

до Греції для ознайомлення з пам'ятниками античної культури. Разом з тим широкий суспільний інтерес являє також проблема вивчення та збереження пам'яток культури народів Радянського Союзу, що перебувають за кордоном, зокрема слов'янських рукописів (останні зберігаються в монастирях Афону). Для детального вивчення бібліотеки монастиря Святого Пантелеймона (Афон) організовувалися поїздки радянських спеціалістів.

Традиційними стали контакти радянських та грецьких філософів. Так, під час перебування в науковому відрядженні у листопаді 1976 р. в Греції професор Єреванського університету Г. А. Брутян консультував колег філософів, прочитав лекцію «Специфіка філософського знання».

В свою чергу, представники гуманітарних наук Греції відвідували Радянський Союз. В жовтні 1979 р. перебував у науковому відрядженні в Інституті слов'янознавства та балканістики АН СРСР спеціаліст з загальної історії С. Папандопулос¹⁷. В жовтні того ж року за запрошенням Академії наук Вірменської РСР в Радянському Союзі перебував грецький спеціаліст з історії архітектури професор Павел Мілонас. Грецький вчений, який постійно підтримує наукові контакти з ученими Радянського Союзу, брав участь в роботі конгресу з вірменського мистецтва, провів ряд консультацій з радянськими колегами¹⁸. Через п'ять років професор П. Мілонас відвідав Москву та Київ, де працював в бібліотеках. Метою його поїздки в СРСР було вивчення рукописної спадщини вчених-мандрівників — українця В. В. Григоровича-Барського (XVII ст.) та росіянина П. Севаст'янова (XIX ст.), які неодноразово відвідували Грецію. Під час зустрічей з радянськими вченими у Києві в Інституті історії АН УРСР обговорювалися актуальні питання історичної науки, історії розвитку російсько-грецьких зв'язків, проблеми збереження і вивчення пам'яток культури. Підкреслювалося важливе значення для розвитку історичної науки подальшого вивчення рукописів та інших пам'яток давньоруської культури, що знаходяться в монастирях та бібліотеках Афона¹⁹. Зміцненню зв'язків та розширенню професійних контактів вчених сприяє діяльність товариства дружби «СРСР — Греція» і Греко-радянського товариства. Так, в 1981 р. в СРСР побувала група грецьких археологів. Відбувся ряд зустрічей та бесід з радянськими археологами. Грецькі спеціалісти виступили перед науковою громадськістю Москви з рядом лекцій. Вперше в історії розвитку наукових зв'язків грецькі вчені виступили по Центральному телебаченню СРСР, а також телебаченню в м. Єревані. Інформацію про ці виступи вмістили усі грецькі газети²⁰.

У 80-ті роки між Академією наук СРСР та науковими установами Греції почали укладатися угоди про співробітництво строком на два роки. У відповідності до цих угод у 1980 р. гостями АН СРСР були грецькі вчені: В. Філіас, який працював в Інституті наукової інформації з суспільних наук АН СРСР; А. Бенганіс, який мав ряд зустрічей та консультацій в Інституті філософії АН СРСР; Я. Папандріанус, який працював в Інституті слов'янознавства та балканістики АН СРСР. У 1981 р. за запрошенням АН СРСР вісім грецьких учених відвідали Радянський Союз. Вони працювали в інститутах психології, слов'янознавства та балканістики АН СРСР, інших наукових закладах Радянського Союзу. В 1982 р. грецькі вчені працювали в інститутах світової літератури, слов'янознавства та балканістики АН СРСР. Радянські спеціалісти виїздили до Греції для участі в конференціях, симпозіумах, а також з метою проведення наукової роботи. Об'єднання зусиль радянських та грецьких учених — біохіміків, астрономів та фізиків в значній мірі обумовило успіхи СРСР та Греції в галузі фундаментальних наук, у сфері прикладних розробок та досліджень. Розширенню співробітництва вчених в цих галузях сприяли також науково-ознайомлювальні візити. Так, в грудні 1979 р. у наукових установах Радянського Союзу перебував з науково-ознайомлювальним візитом грецький учений, спеціаліст в галузі біохімії Д. Статакос, лекція якого «Застосування методу електрофокусування для розділу білків сироватки» викликала великий інтерес. Високо оцінивши досягнення радянських учених, Д. Статакос висловив зацікавленість в розширенні наукових контактів в галузі біохімії²². В тому ж році Радянський Союз відвідав професор Дж. Вейс — спеціаліст з супутникової геодезії. Разом з радянськими колегами він обговорив питання підготовки спеціалістів з супутникової та вищої

геодезії в СРСР і Греції, обсяг навчальних програм, питання участі Греції у міжнародних програмах з супутникової геодезії. Професор Дж. Вейс в Астрономічній раді прочитав лекцію «Про останні світові досягнення в галузі супутникової станції Діонісос в Греції»²³. В СРСР були прийняті вчені з Греції А. Теодосіу (1980) та А. Анастакіс (1983) у Фізико-технічному інституті ім. А. Ф. Йоффе АН СРСР. П. Архілопулос та Г. Атанасіадіс в інституті високих температур АН СРСР (1981), П. Теокаріс в Інституті кібернетики АН Естонської РСР (1982). У 1980 р. професор Л. Кассіуміс працював протягом чотирьох тижнів у Всесоюзному науково-дослідному інституті кардіології, Д. Стефанопулос в Інституті харчування Академії медичних наук²⁴.

Важливим напрямом співробітництва СРСР та Греції є участь радянських і грецьких вчених та спеціалістів у роботі міжнародних конгресів, конференцій, симпозіумів, колоквиумів, шкіл-семінарів. Вчені обох країн постійно беруть участь у роботі міжнародних конгресів візантологів. Так, у роботі XV конгресу, що проходив у Афінах у вересні 1976 р., взяла участь близько 800 делегатів з 36 країн світу. Радянська делегація була представлена 23 візантологами з Москви, Ленінграду, Єревану, Тбілісі²⁵. Представники радянської науки брали участь у Міжнародному симпозіумі з грецької палеографії та візантійської дипломатії, який відбувся в травні 1980 р. у Греції. Вони працювали в комісіях рукописів Міжнародного центру інформації про джерела з балканської історії (СІБАЛ), де детально ознайомились з системою опису та публікації середньовічних пам'яток писемності в Греції. Під час засідань СІБАЛ грецькими колегами було висловлено прохання про сприяння професору А. Караянопулосу в одержанні інформації про архівні матеріали, що зберігаються в СРСР, зокрема про грецькі громади в Росії на початку XIX ст. (у Києві, Ніжині, Одесі та інших містах). Велика увага приділялася вивченню досвіду роботи зарубіжних вчених у галузі візантинознавства, спеціальних історичних та філологічних дисциплін²⁶. В роботі міжнародних форумів, зокрема III Міжнародного симпозіуму «Стародавня Македонія» (Салоніки, 1977), конгресу юристів-демократів (Греція, 1984)²⁸, сесії виконавчої ради Міжнародного комітету руху «Лікарі світу — за відвернення ядерної війни» (Греція, 1983)²⁹, Міжнародній науковій конференції «Економічні наслідки гонки озброєнь»³⁰ (1984) також брали участь радянські та грецькі дослідники.

З 1968 р. на базі Інституту балканських досліджень, що у м. Салоніки, діють міжнародні літні курси грецької мови, історії та культури, які є одним з важливих шляхів підвищення кваліфікації спеціалістів з Греції, а також широкого кола балканістів. З 1976 р. радянські вчені регулярно виїжджали до Греції для занять на цих курсах³¹. В той же час грецькі вчені та викладачі російської мови щорічно приїздили в СРСР для занять, що проводилися Міжнародним семінаром викладачів російської мови з капіталістичних країн на базі Московського університету. Радянські вчені допомагали в організації викладання російської мови у Греції, у підготовці методичних лекцій для студентів та викладачів³².

Вчені обох країн брали участь у міжнародних форумах, присвячених вивченню таких важливих напрямів науки, як біологія, фізика, хімія, астрономія. Група радянських вчених-біоенергетиків виїздила в 1977 р. до Греції для участі в роботі Міжнародного симпозіуму з мембранної біоенергетики, організованого відділенням біології університету Афін³³. Участь радянських вчених у роботі Міжнародної конференції, присвяченої проблемам застосування месбауерівської спектроскопії, що відбулася у вересні 1978 р. у Греції, дала радянським вченим та спеціалістам можливість обговорити напрям науково-дослідницької роботи з провідними вченими в цій галузі, обмінятися інформацією, необхідною для подальших наукових досліджень.

Радянські та грецькі вчені брали участь також у наукових форумах, що проводилися в НРБ, ПНР, ЧССР, США, Англії, ФРГ та інших країнах світу.

У 70-ті — на початку 80-х років вчені СРСР і Греції набули значного досвіду спільної роботи над вивченням ряду проблем в галузі історії, літератури, мистецтвознавства, було покладено початок спільним розробкам в цих галузях. Так, в 1979 р. в СРСР виїздила делегація грецьких учених з Інституту балканських досліджень <у складі проф. С. Пелеканідіса і К. Міцакіса для обговорення з

радянськими вченими, співробітниками Інституту слов'янознавства та балканістики АН СРСР питань організації спільних симпозиумів, обміну науковими виданнями³⁶.

У відповідності до досягнутих угод 23—25 вересня 1981 р. у Салоніках відбувся радянсько-грецький симпозиум, присвячений російсько-грецьким відносинам напередодні і в період грецької національно-визвольної революції 1821—1829 рр. В роботі симпозиуму взяли участь академік А. Д. Нарочницький, доктора історичних наук Г. А. Арш, І. С. Достян, Б. Н. Виноградов та інші радянські вчені. Грецьку сторону представляли професора А. Вакалопулос, П. Запас, Г. Іоаніду-Біціану, доктор В. Кондис³⁷. 1983 р. у Греції вийшов збірник наукових праць «Грецько-російські відносини в XVIII — першій половині XIX ст.», в основу яких лягли доповіді, представлені на радянсько-грецький симпозиум³⁸.

В серпні 1984 р. в СРСР (м. Одеса) відбулася друга зустріч істориків двох країн, присвячена 170-річчю створення грецької повстанської організації «Філікі Етерія», що стала штабом грецького народу в боротьбі за свободу та незалежність проти османського ярма. Під час цієї зустрічі відбулася наукова конференція «Філікі Етерія» — символ радянсько-грецької дружби». У виступах радянських та грецьких вчених на конференції розглядався широкий спектр російсько-грецьких історичних зв'язків XVII — XIX ст., сучасні радянсько-грецькі відносини³⁹.

1985 р. в атмосфері творчого спілкування в СРСР (м. Москва) пройшов перший колоквиум істориків СРСР та Греції, на якому обговорювалися питання культури Греції епохи еллінізму, візантійського суспільства і його культури, національно-визвольної боротьби грецького народу та народів Росії. Ряд доповідей вчені присвятили 60-річчю встановлення дипломатичних відносин між СРСР та Грецією. Було прийнято рішення про систематичне проведення подібних двосторонніх зустрічей у формі колоквиумів по черзі в СРСР та Греції⁴⁰.

Співробітництво радянських та грецьких вчених розвивалося в рамках діяльності міжнародних організацій. Одним з прикладів успішного розвитку такої форми наукових зв'язків є багаторічна спільна діяльність радянських та грецьких астрономів. З 1969 р. грецькі та радянські станції беруть участь у міжнародних дослідженнях з космічної геодезії⁴¹. Радянські та грецькі вчені беруть участь у роботі конференцій і симпозиумів, що проводяться Міжнародним астрономічним союзом (МАС), обмінюються науковою інформацією з представниками країн, що входять до цього союзу. В 1973 р. за запрошенням АН СРСР у Радянському Союзі перебував професор Г. Контопулос, спеціаліст у галузі небесної механіки, будови Галактики. Під час перебування в СРСР грецький астроном дав високу оцінку дослідженням в галузі космології та астрофізики, що проводяться в СРСР, висловив велику зацікавленість у продовженні співробітництва в цій галузі⁴². У липні 1979 р. була досягнута домовленість про участь космічних станцій «Діонісос» в програмах спостережень штучних супутників Землі (ШСЗ), що організовувалися Астрономічною радою АН СРСР⁴³.

Вчені СРСР та Греції проводять значну роботу і в таких міжнародних організаціях, як Міжнародний біохімічний союз (МБС), Міжнародна геологічна асоціація (МГА), Міжнародна асоціація візантологів, Міжнародний організаційний комітет європейського співробітництва в галузі інформації та документації з суспільних наук.

В сучасних умовах, коли невпинно зростає науковий та громадський інтерес до мови, історії та культури слов'ян, інших народів Центральної та Південно-Східної Європи, радянські та грецькі спеціалісти розширюють дослідження комплексу дисциплін, що вивчають мову, історію та культуру цих народів в контексті регіональних та міжрегіональних зв'язків. Ця робота, зокрема, проводиться під егідою Міжнародного комітету славістів (МК.С).

З 1976 р. радянські та грецькі вчені плідно співробітничать у Міжнародній асоціації з вивчення та поширення слов'янських культур (МАВПСК). Свідченням назрілої необхідності об'єднання сил дослідників різних країн і в різних галузях знань, що вивчають історію та культуру балканських народів, стало

створення під егідою ЮНЕСКО Міжнародної асоціації з вивчення країн Південно-Західної Європи (МАВПЗЄ), де також працюють вчені СРСР та Греції.

Підтвердженням успішного розвитку радянсько-грецьких наукових зв'язків є обрання вчених до числа почесних членів наукових товариств СРСР та Греції, присудження їм почесних наукових звань. Наприклад, найдавніший науковий і навчальний центр Греції — Афіський національний університет присудив почесний ступінь доктора наук радянському спеціалісту в галузі патологічної анатомії академіку А. І. Абрикосову⁴⁴, доктора права — радянському вченому-візантологу, члену-кореспонденту АН СРСР В. І. Бенешевич⁴⁵. В 1985 р. в Московському державному університеті ім. М. В. Ломоносова відомому вченому-економісту, прем'єр-міністру Грецької республіки А. Папандреу було вручено диплом почесного доктора МДУ. Навіть в період правління «чорних полковників» (1967—1974рр.), коли наукові зв'язки СРСР та Греції майже припинилися, грецькі вчені намагалися підкреслити значення внеску СРСР у розвиток науки. Так, радянський вчений, доктор біологічних наук В. В. Бунак в 1972 р. був обраний почесним членом Антропологічного товариства Греції⁴⁷. На конференції ООН з науки та техніки, що відбулася в серпні 1979 р. у Відні, національна делегація Греції виступила з доповіддю, в якій відзначила важливість міжнародного наукового співробітництва на дво- та багатосторонній основі. «Значну роль у його розвитку,—відзначалося на конференції,— відіграють радянсько-грецькі зв'язки в галузі науки та техніки»⁴⁸. Доцільність розширення зв'язків вчених та спеціалістів неодноразово підкреслював президент Афіської Академії наук Стасінопулос, вказуючи на плідність спільних зусиль академії наук СРСР та Греції для розвитку багатьох напрямів науки⁴⁹.

Грецький комерсант Н. Дживанакіс, який має досвід майже 30-річного співробітництва з радянськими зовнішньоторговельними організаціями, в бесіді з радянським журналістом підкреслив: «Ми не можемо і не повинні зупинятися на досягнутому. Ми будемо вишукувати нові форми співробітництва та кооперації науково-технічного обміну. Тут ми бачимо великі перспективи»⁵⁰.

Аналіз розвитку науково-технічних зв'язків Радянського Союзу та Греції в 70-х — на початку 80-х років показує, що важливою особливістю їх у цей період є становлення систематичного довготривалого співробітництва між двома країнами. В цей період намітилася тенденція пошуку та постійного удосконалення нових форм наукових зв'язків, що мають давні традиції.

Очевидні досягнення в розвитку наукового співробітництва між двома країнами все ж не означають, що його потенціал використовувався завжди повністю. Неабиякі резерви тут криються в розвитку давніх традиційних зв'язків, які існували між вченими обох країн в галузі гуманітарних наук. Зокрема, далеко не достатньо використовували можливості вчені-суспільствознавці Української РСР у радянсько-грецьких наукових зв'язках.

Із зростанням ролі науки та техніки в суспільстві зростає значення вчених та спеціалістів не лише як творців науково-технічного прогресу, але і впливової суспільної сили. До голосу науки прислухаються широкі верстви населення. Прогресивні вчені усього світу гостро усвідомлюють соціальну відповідальність науки в справі взаєморозуміння між народами, боротьби за відвернення загрози війни.

¹ Маркс К., Енгельс Ф. Перетворення додаткової вартості в прибуток // Твори.—2-ге вид.— Т. 25.— Ч. 1.— С. 108—109.

² Правда —1987.—27 янв.

³ Див.: Ари Г. Л. Зтеристское движение в России.— М., 1970.—371 с.; Його ж. И. Каподистрия и греческо-национальное освободительное движение 1809—1922 гг.— М., 1976.—327 с.; Його ж. Греческий ученый Д. Гобделас в России (1780—1831) // Балканские исследования.— М., 1980, вып. 6.— С. 161—173; Его же. Новогреческое Просвещение и Россия (к постановке проблемы) // Балканские исследования.— М., 1984, вып. 9.—С. 304—313.; Достян И. С. Русская общественная мысль и балканские народы.— М., 1980.—326 с.; Фонкич Б. М. Греческо-русские культурные связи XV—XVII вв.— М.: Наука, 1977.—247 с.; Баландина Н. Н. Греческое восстание 20-х годов XIX в. и русская литература // Взаимосвязь русской и советской литератур с литературой стран Азии, Африки и Латинской Америки.— М., 1980.— С. 75—97; Белобродова О. А. О греческой теме в русском искусстве первой трети XIX в. // Балканские исследования, вып. 6.— М., 1980.— С. 140—161; та ін.

⁴ Л/Соп/. 81/6,—(УоІ. І).—Р. 42.

- ⁵ Архів АН СРСР,— Ф. 579, оп. 13, спр. 59,—Арк. 30—31.
- ⁶ Сборник действующих договоров, соглашений и конвенций, заключенных СССР с иностранными государствами. Вып. XXXV,— М., 1981,—С. 402.
- ⁷ Сборник международных договоров СССР. Вып. XXXVII. — М., 1983.—С. 121—122.
- ⁸ Известия,—1983.—24 февр.; Правда,—1983.—23 февр.
- ⁹ «Ноу-хау» або секрети виробництва (кпош Бода)— особливий комплекс незафіксованих у патенті науково-технічних знань. До «ноу-хау» входять проекти підприємств та споруд, технічні дані, креслення, дані про купівлю та установку машин і обладнання, зміни технології виробництва у відповідності до потреб і можливостей покупця та ін. Ця інформація дає можливість організувати промислове виробництво у найбільш короткі строки, а у деяких випадках і реалізацію запатентованої продукції, а тому часто являє собою для зацікавленої сторони значно більшу цінність, ніж сам патент.
- ¹⁰ Известия.—1983.—24 февр.; Правда,—1983.—23 февр.
- ¹¹ «Инженеринг» (інженерінг)—це сукупність праць, що включають техніко-економічні дослідження з технічного проекту, розробку ескізних робочих проектів, послуги або консультації в процесі будівельно-монтажних і пуско-налагоджувальних робіт, а також при керівництві роботою підприємств.
- ¹² Архів АН СРСР,— Ф. 579, оп. 13, спр. 59.—Арк. 16.
- ¹³ Там же.— Оп. 15, спр. 451.— Арк. 19.
- ¹⁴ Поточний архів Союзу радянських товариств дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами,—Ф. 9579-Р, спр. 3313,—Арк. 48. (Далі — Поточний архів СРТД.)
- ¹⁵ Там же.— Ф. 9576-Р, спр. 1097,— Арк. 8.
- ¹⁶ Там же.— Ф. 9576-Р, оп. 20, спр. 1357,— Арк. 115.
- ¹⁷ Архів АН СРСР,— Ф. 579, оп. 15, спр. 451,— Арк. 18.
- ¹⁸ Там же.— Арк. 13.
- ¹⁹ Терентьева Н. О. Грецкий вчений у Києві// Укр. іст. журн.—1984,—№ 8,—С. 160.
- ²⁰ Поточний Архів СРТД,— Ф. 579, оп. 20, спр. 3338,— Арк. 56.
- ²¹ Поточний архів Управління зовнішніх зв'язків АН СРСР. Звіт за 1980—1982 рр. (Далі — Поточний архів УЗЗ АН СРСР.)
- ²² Архів АН СРСР,— Ф. 579, оп. 15, спр. 160,— Арк. 26.
- ²³ Там же.— Спр. 451.— Арк. 3.
- ²⁴ Поточний архів УЗЗ АН СРСР. Звіт за 1980—1983 рр.
- ²⁵ Удальцова З. В. Проблемы истории Византии // Вестник АН СССР,—1977,—№ 4.— С. 95.
- ²⁶ Архів АН СРСР,— Ф. 579, оп. 2, спр. 1091,— Арк. 60.
- ²⁷ Там же.— оп. 16, спр. 25.— Арк. 61.
- ²⁸ Известия,— 1984.—18 окт.
- ²⁹ Правда.—1983.—9 окт.
- ³⁰ Известия.—1984.—8 дек.
- ³¹ Архів АН СРСР,— Ф. 579, оп. 2, спр. 836,— Арк. 35.
- ³² Поточний архів СРТД,— Ф. 9576-Р, оп. 20, спр. 3323.— Арк. 57.
- ³³ Архів АН СРСР,— Ф. 579, оп. 16, спр. 25,— Арк. 45.
- ³⁴ Там же.— Арк. 55.
- ³⁵ Архів АН СРСР,— Ф. 579, оп. 2, спр. 836,— Арк. 1.
- ³⁶ Там же — Спр. 451,— Арк. 16.
- ³⁷ АриГ. Л. Научные встречи в Греции // Новая и новейшая история.—1982.—№ 3.— С. 211—213.
- ³⁸ Медведева О. Греко-русские отношения в XVIII — первой половине XIX в.// Информац. бюллетень, вып. 13.—М., 1985,—С. 80—85.
- ³⁹ Дмитриенко Т. А., Пивоваров Г. А. Встреча советских и греческих историков// Вопросы истории,—1984,—№ 11,—С. 161—162.
- ⁴⁰ Жаворонков П. И. Первый colloquium историков СССР и Греции// Вопросы истории.—1986,—№ 6,— С. 152—153.
- ⁴¹ Архів АН СРСР,— Ф. 579, оп. 15, спр. 451,— Арк. 3.
- ⁴² Там же.— Спр. 160,— Арк. 32.
- ⁴³ Там же.— Спр. 451.— Арк. 5.
- ⁴⁴ Корнеев С. Г. Советские ученые— почетные члены научных организаций зарубежных стран. М., 1981,— С. 6.
- ⁴⁵ Там же.— Арк. 19.
- ⁴⁶ Правда,—1985.—13 февр.
- ⁴⁷ Корнеев С. Г. Советские ученые— почетные члены научных организаций зарубежных стран.— М., 1981,— С. 86.
- ⁴⁸ А/Соп). 81/6.— (Уоі. 1).—Р. 43.
- ⁴⁹ Дробков В. Традиции и современность // Новое время.—1979.—№ 40.— С. 7—8.
- ⁵⁰ Известия,—1986,—30 сент.

О. М. Майборода

ПРОБЛЕМА ВЗАЄМОСТСУНКІВ НАЦІЇ ТА ЕТНІЧНОЇ ДІАСПОРИ В СУЧАСНІЙ БУРЖУАЗНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Переважна більшість сучасних держав не є етнічно однорідними. Крім нації, що складає ядро населення, до складу сучасної держави входять, як правило, етнічні групи, які зберігають спорідненість з іншими націями і є стосовно останніх етнічними діаспорами. «Природним результатом складного і повільного історичного розвитку, через який пройшла Європа протягом останнього тисячоліття,— зазначав Ф. Енгельс,— є те, що майже кожній великій нації довелось розлучитися з деякими периферійними частинами свого організму, які, відірвавшись від її національного життя, здебільшого прилучилися до національного життя якогонебудь іншого народу і вже не хочуть возз'єднуватися із своїм основним стовбуром»

В останні роки в західному суспільствознавстві різко зріс інтерес до різноманітних політичних ситуацій, на розвиток яких справляли або потенційно могли справляти вплив взаєmostосунки між тими або іншими націями та їхніми діаспорами, що перебувають в інших країнах. Підвищений інтерес буржуазних суспільствознавців, головним чином політологів, до цього питання обумовлений цілим рядом факторів, що, насамперед, пов'язані з особливостями всесвітньо-історичного розвитку на сучасному етапі, а також тенденціями буржуазної політології.

Спроби буржуазних авторів розібратися в історії тих подій, в яких відіграли свою роль взаєmostосунки між етнічними діаспорами і тими країнами, звідки вони вийшли, ілюструють як методологічні принципи оцінки історичних фактів цими авторами, так і політико-практичну спрямованість політологічних пошуків.

Одним з перших видань на Заході, в якому розглядаються взаєmostосунки між країною походження та етнічною діаспорою, є збірник статей «Етнічний конфлікт в міжнародних відносинах»². Вже назва книги говорить про те, які аспекти цих взаєmostосунків буржуазні суспільствознавці вважають практично значимими для розробки політичних рішень. Цього не приховують й упорядники збірника — американські політологи А. Сурке і Л. Ноубл. Вони відзначають у вступі, що головні питання, які розглядаються у збірнику, стосуються перспектив можливого переростання рнутрішніх етнічних конфліктів у міжнародні через ті зв'язки, що зберігаються між етнічною групою, яка бере участь у конфлікті, та країною її походження.

Більшу частину збірника присвячено історії етнічних конфліктів в країнах, де є стратегічні інтереси імперіалізму. Так, канадський політолог Н. Блек з Йоркського університету зробив спробу з'ясувати джерела і причини кіпрського конфлікту, роль в його розвитку зв'язків греків-кіпріотів з Грецією, а турок-кіпріотів — з Турцією. Один з відповідальних працівників держдепартаменту США Дж. Харріс присвятив свою статтю конфлікту курдів Іраку з урядом цієї країни. Професор університету м. Цинциннаті (США) Л. Мео у своїй статті викладає буржуазне розуміння причин і характеру міжобщинного конфлікту в Лівані. Не вдаючись в детальний розгляд положень цих статей, звернемо увагу лише на те, що жоден з авторів не назвав головної причини згаданих конфліктів — гегемоністські прагнення імперіалістичних держав. Адже саме вони сприяли розпалюванню етнічної ворожнечі, з тим, щоб у подальшому знайти привід для втручання у внутрішні справи інших країн.

Доречно відзначити, що буржуазну думку було звернуто до етнічних конфліктів не тільки у країнах, що розвиваються, але і в розвинутих капіталістичних країнах. В тому ж збірнику вміщено статтю американського політолога К. Терранс про конфлікт у Північній Ірландії. Інакше кажучи, на Заході усвідомили, що етнічні конфлікти можуть не тільки сприяти підриву єдності «третього світу», але й загрожувати єдності капіталістичних країн, які беруть участь у конфліктах на боці своїх етнічних діаспор.

Побоювання можливої напруженості між західними країнами в результаті потенціальних етнічних конфліктів не могли, звичайно, змінити корінних прагнень

імперіалізму, який покладає надії на те, що національні проблеми і труднощі будуть посилюватися головним чином в соціалістичних державах. Такі надії живуть значною мірою завдяки тій обставині, що народи, які складають соціалістичні нації, також мають родичів в інших країнах, і це може справляти вплив як на формування зовнішньої політики соціалістичних держав, так і на етнополітичні стосунки всередині цих країн.

Найбільшу увагу у працях політологів приділено Радянському Союзу і перш за все тим його регіонам, які в уявленні буржуазних політологів є найбільш «неспокійними» в етнополітичному плані. Про це свідчить вихід в світ у 1979 р. збірника статей «Етнічні кордони Радянської Азії»³. Дві статті збірника безпосередньо присвячені проблемі взаємостосунків національного ядра та його етнічної діаспори. Одна з них належить співробітнику РЕНД корпорейшн С. Уімбушу і присвячена питанню про взаємовідносини азербайджанців, які проживають в Радянському Союзі і в Турції. При цьому успіхи радянської національної політики в розвитку культури Радянського Азербайджану інтерпретуються головним чином як прагнення Радянської держави стабілізувати положення у своїй прикордонній області⁴. Тим самим ставиться під сумнів політика Комуністичної партії та Радянської держави, спрямована на забезпечення фактичної рівності радянських республік в їх соціально-економічному і культурному розвитку.

Аналогічний сюжет, але вже з історії вірменського народу, частина якого також проживає в Турції, покладено в основу іншої статті, підготовленої професором Американського вірменського міжнародного коледжу в Ла Верне (Каліфорнія, США) Г. Лібарідяном. Запропонований ним екскурс в історію політичної боротьби у Східній і Західній частинах Вірменії до Жовтневої революції фактично покликаний підвести до думки, нібито причина розділу вірменського народу лежить у зміцненні дружніх стосунків між Радянською Росією і Турцією в 20-ті роки⁵.

Починаючи з 80-х років, питання про взаємовідносини націй з своїми етнічними діаспорами починає набувати певного концептуального осмислення в рамках буржуазної етнополітики. Тепер вивчення історії таких взаємовідносин підпорядковується завданню створення такої картини всесвітньо-історичного процесу, у якій головними причинами подій виступали б не соціально-класові, а етнічні.

Показовою є, наприклад, стаття американського професора політичних наук Т. Гілберта (Пенсильванський університет) у збірнику, присвяченому етнічним конфліктам у Східній Європі⁶. У його викладі Східна Європа (не враховуючи СРСР) продовжує залишатися у ХХ ст. «лабораторією етнічного суперництва і конфлікту». І однією з перших причин такого становища він називає те, що етнічні групи меншостей, мовляв, зосередили увагу на своїх етнічних «вітчизнах», здійснюючи політику «Неіп іпз Кеісь» («Батьківщина у державі»). Цей політичний лозунг був сприйнятий країнами походження і став основою їх зовнішньополітичних програм, що вели до конфліктів. За цією логікою, агресивний курс фашистської Німеччини був не більш ніж прагненням задовольнити німецькі зазіхання на території, де німці склали більшість.

Таке трактування, що безпринципно виправдовує гітлерівські загарбання, виглядає одіозним і поруч з позицією інших західних політологів. Так, професор політичних наук Нью-Йоркського університету (США) У. Коннор, виступаючи в тому ж збірнику, відзначив, що рух на захист своїх родичів за кордоном частіше за все є штучним і використовується для здійснення загарбницької політики, схожої на ту, що була характерною для нацистів у Австрії, Чехословаччині та Польщі⁷.

Певні кола на Заході зацікавлені в тому, щоб думка про етнічні інтереси як головну рушійну силу історичного процесу якомога ширше впроваджувалася у суспільну свідомість. В буржуазному суспільствознавстві розширюються розробки, що стосуються ролі етнічності у транснаціональних відносинах. Деякі з них увійшли у збірник статей «Етнічні ідентичності у транснаціональному світі»⁸. Центральне питання проблеми, відзначав редактор збірника, керівник етнічних досліджень у Флорідському університеті (США) Дж. Стек, полягає в тому, щоб пояснити роль, що її відіграють етнічність та етнічні групи у світовій

політиці. При цьому першочергову увагу, на його думку, слід приділити політичним властивостям етнічності⁹.

Саме в цьому збірнику виразно виявилася стурбованість тим, що етнічні групи в західних країнах, перш за все в США, можуть справляти тиск на уряд в інтересах тих країн, звідки вони родом. Таку думку підтверджує вміщена у збірнику стаття американського політичного діяча Дж. Пола .• Розглянутий ним епізод руху грецької общини в США за затвердження закону про ембарго на продаж зброї Турції під час кіпрського конфлікту певною мірою дає можливість правлячим колам Сполучених Штатів з'ясувати, у яких випадках вони можуть опинитися під тиском тієї або іншої етнічної групи, що проживає у країні.

У збірнику «Культура, етнічність та ідентичність» (Нью-Йорк, 1983) опублікована стаття співробітника відділу політичних наук Іудейського університету Єрусалима П. Меддінга¹⁰, присвячена політиці єврейської діаспори в США. Особливе місце у статті відведено висвітленню ролі Ізраїлю в «політичній мобілізації» єврейської діаспори в США. «Факт існування Ізраїлю був більш важливим для єврейства в діаспорі,— вказує автор,— ніж будь-які інші цінності, які воно уявляло»¹². Разом з тим, П. Меддінг визнав за необхідне звернути увагу на той факт, що в середовищі євреїв існують глибокі розходження з питання про те, чи повинні інтереси Ізраїлю мати перевагу над інтересами решти євреїв. В цілому стаття створює враження якогось «заспокоювального засобу» для тих, хто може побоюватися політичної активізації євреїв в США, особливо в зв'язку з їхньою протидією продажу літаків системи АВАКС ряду арабських країн. П. Меддінг випереджає такі занепокоєння, характеризуючи єврейські общини в західних країнах як групи, що складаються в основному з професіоналів та бізнесменів. Тому, мовляв, «економічні інтереси середнього класу формують важливий елемент серед єврейських політичних інтересів і підсилюють занепокоєння євреїв щодо стабільності, безпеки і порядку»¹³. Хоча політична активність євреїв у США і визначається великою мірою Ізраїлем, проте їхні вимоги не загрожують відокремленням, лінгвістичним розмежуванням або територіальною перебудовою Сполучених Штатів, до того ж їхня політична мобілізація має межі, в тому числі обумовлені неузгодженістю з Ізраїлем у деяких моментах його політики.

Судячи з ряду досліджень, правлячі кола США відчували певну тривогу, коли бачили, як в деяких випадках діаспори або розраховували на країни походження у здійсненні своєї сепаратистської програми, або надавали підтримку своєму етнічному ядру у боротьбі за досягнення незалежного статусу. Випадки такого гатунку були розглянуті, зокрема, у збірнику «Етнічний сепаратизм і світова політика»¹⁴.

Американський політолог М. Флауерс у своїй статті з занепокоєнням звертав увагу на те, що конфлікт між Квебеком і центральним урядом Канади веде до посилення і розширення безпосередніх зовнішніх зв'язків цієї франкомовної провінції з Францією, а канадський уряд змушений реагувати на ці зовнішньополітичні кроки модифікацією своєї юрисдикції. Таким чином, «двозначність в її конституційній структурі,— попереджає на цьому прикладі М. Флауерс,— залишає Канаду із сумнівною юрисдикцією по більшій частині її зовнішніх справ і примушує її формулювати в цих сферах зовнішню політику, яка є реакцією на внутрішній конфлікт. Коли конфлікт включає в себе націоналізм і сепаратизм, як це відбувається у франкомовній провінції, черезкордонні зв'язки між системами з етнічними узами, такі, як між Квебеком і Францією, стають «ласим шматочком для використання», як з боку етнічної меншості..., так і з боку нації-держави, з якою вона ділить індивідуальність»¹⁵.

Професор політичних наук з університету Джорджа Месона (США) Р. Кларк у своєму дослідженні зробив спробу прояснити зв'язок між сепаратистським рухом іспанських басків та їхніми родичами, що проживають в інших країнах. Але він явно переоцінив допомогу ззовні у зростаючій рішучості басків добитися самоврядування. Р. Кларк перебільшив роль басків, що проживають в інших країнах, зокрема у Франції, в розвитку терористичної діяльності організації баскських сепаратистів ЕТА, висунув нічим не обгрунтовані звинувачення на

адресу цілого ряду соціалістичних країн, в тому числі Радянського Союзу, країн, що розвиваються, у підтримці басків через систему міжнародного тероризму¹⁶. І хоча він сам називає цей зв'язок «недоведеним» через відсутність інформації, тенденційний характер його статті не залишає сумнівів.

Необґрунтовані звинувачення на адресу нашої країни, не підтвержені ніякими конкретними матеріалами, поєднуються в буржуазному суспільствознавстві з вигадками стосовно сутності і цілей національної політики КПРС і Радянської держави. Зокрема, вже згадуваний У. Коннор оголосив, нібито однією з цілей лозунга про право націй на самовизначення є здійснення ідеологічного впливу на етнічних родичів радянських народів, що проживають за кордоном, з метою переконання їх у більш сприятливому положенні їхніх радянських братів. Оскільки, мовляв, багато націй в азіатській частині СРСР мають етнічні діаспори в інших країнах, а з другого боку, багато етнічних груп в СРСР є діаспорами стосовно інших країн, то це «дає Радянському Союзу могутню підйому в будь-яких переговорах з державами, розташованими на південь», через побоювання цих держав, що лозунги радянської національної політики виявляться привабливими для їх населення.

Існуючі труднощі в Югославії у розв'язанні проблеми Косово, де більшість населення становлять албанці, стали предметом розгляду одним із співробітників ЮСІА Е. Біберая. В його статті, опублікованій в політологічному журналі¹⁸, всіляко дискредитується політика югославського уряду щодо албанської меншості. Американського журналіста особливо цікавлять взаємовідносини Тірани і Белграда в зв'язку з даною проблемою, оскільки, за його словами, Косово традиційно було «жалом» у цих відносинах. Хоча в публікації буржуазного автора немає спроб передікати лінію поведінки албанського уряду, все ж неможливо приховати справжню мету подібних пошуків — передбачити на історичному матеріалі ситуації, які можуть дати тріщину у взаємовідносинах соціалістичних країн.

Проблема ролі етнічних діаспор у зовнішній політиці держав висувається на одне з перших місць в тих розділах буржуазного суспільствознавства, які дають теоретико-ідеологічне забезпечення зовнішньополітичним акціям імперіалізму. Якщо до останнього часу ця проблема висвітлювалася буржуазними авторами у окремих статтях, то тепер стала темою спеціального збірника¹⁹. Його вихід у світ став своєрідним підсумком попередніх публікацій. До того ж, наявність численних етнічних діаспор в капіталістичних країнах не могла не занепокоювати їхні уряди, бо, як відзначив про взаємостосунки діаспори з країною її походження один з авторів збірника американський африканіст Е. Локслі (Корнелський університет), «чим більше зростає почуття расової або етнічної ідентичності, тим сильніша схильність перекидати національні кордони»²⁰.

Звичайно, буржуазну науку цікавить історія таких черезкордонних етнічних зв'язків, які відігравали і відіграють роль політичного фактора. Про це, зокрема, пише і упорядник збірника Г. Шеффер: «Сіті, створені діаспорами, стають все більше важливими на міжнародній арені і мають особливі і цікаві характеристики завдяки тому, що вони є частиною складних троїстих стосунків між етнічними діаспорами, країнами їх перебування і країнами, що є їх батьківщинами»²¹.

Не зайвим буде відзначити, проте, що в ряді випадків стурбованість щодо тиску етнічних діаспор на уряд США призначена приховати справжні пружини механізму, за допомогою якого відбувається пожвавлення політичної діяльності етнічних діаспор. Добре відомо, що, наприклад, зросла активність реакційних кіл польської етнічної групи за межами країни походження була інспірована і заохочувалася відповідними спецслужбами. Тому спроба зобразити американський уряд як такий, що перебуває під тиском групи американців польського походження, — звичайний камуфляж. Більше того, у такій інтерпретації міститься свого роду виправдання втручання у внутрішні справи соціалістичних країн, тим більше, що Г. Шеффер відверто перераховує діаспори, які мають родичів у «східному блоці» і ведуть активну боротьбу проти нібито здійснюваної там асиміляційної політики, за своє право підтримувати контакти з батьківщиною і т. п.²²

Втручання такого гатунку, за розрахунками американських політологів, тим легше виправдати, що історія, нібито, дає приклади, коли політична активність членів діаспори вела до виникнення національної держави у країні походження. Президент Єрусалимського центру суспільних справ, професор-політолог Д. Елазар заявляє, що крім історії створення держави Ізраїль — класичного прикладу такого гатунку — етнічні групи були ініціаторами створення також інших держав, зокрема Норвегії, Чехословаччини. Отже, мабуть, логічним буде виправдати перед громадською думкою підтримку тих сил, які здійснюють діяльність, спрямовану на розкол СРСР під приводом утворення «самостійних» держав. Серед таких сил буржуазний автор називає вірменську етнічну групу в США, вірніше антирадянські кола цієї групи²³. Нагадаємо в зв'язку з цим і про антирадянську діяльність українських буржуазних націоналістів, які претендують на роль лідера серед американців українського походження.

Предмет пильної уваги буржуазних політологів — місце і роль власне етнічних особливостей людей у розвитку політичних конфліктів. Даному питанню присвячено статтю ізраїльського політолога Я-Ландау²⁴. Визнаючи, що не всі мовні відмінності ведуть до політичного конфлікту, що вони можуть відігравати таку роль лише у сполученні з іншими факторами, згаданий автор, проте, не зміг відійти від традиційного на Заході гіпертрофування ролі культурних елементів в історичному процесі. Так, він висуває думку, що «однією з найбільш важливих причин краху і розпаду Австро-Угорської імперії була її кричуща нездатність подолати труднощі, пов'язані з проблемою багатомовності», перед якими опинилися одинадцять найбільших спільностей імперії (не говорячи вже про декількох менших), зокрема у сфері освіти та громадської адміністрації. При цьому, мовляв, помітну роль відіграла та обставина, що деякі з цих спільностей вважали себе діаспорами інших націй²⁵.

Така переоцінка місця мовних відмінностей в етнополітичному процесі призвела буржуазного політолога до невірних розуміння подій в період кіпрської кризи. Зрослу напруженість у стосунках між Турцією та Грецією автор пояснює відсутністю мовного пристосування турецької і грецької общин на Кіпрі одна до одної²⁶. Тим самим він суперечить власним висловлюванням про те, що мовне питання може відіграти роль у конфлікті лише у сполученні з іншими факторами. Але у статті ці фактори, перш за все економічна та соціальна нерівність двох общин, а також негативна роль натовських мілітаристів, не були висвітленими.

Якщо звернути увагу на тематику праць, опублікованих з даної проблеми на Заході, то легко переконатися, що їх автори прагнуть добути з вивчення питання про взаємостосунки націй з їх діаспорами подвійну користь: з одного боку, вивчити історичний досвід і використовувати його для запобігання етнічним конфліктам всередині капіталістичних держав і між ними, а з другого — проштувати на цьому матеріалі можливі «сценарії» провокування етнічних конфліктів в соціалістичних країнах шляхом використання контактів між народами цих країн та їх родичами в інших країнах, а також між етнічними групами, що проживають в країнах соціалізму.

Така подвійна спрямованість буржуазної політології у вивченні політичних конфліктів на етнічному ґрунті досить показово ілюструє її суттєві риси. Правлячі кола Заходу все більше усвідомлюють свою неспроможність розв'язати хронічні проблеми капіталістичного суспільства, в тому числі національне питання. Їх лякає зростаюче обурення трудящих, зокрема найбільш експлуатованих груп, які найчастіше виявляються і етнічними групами меншостей, що зазнають дискримінації в економічній, соціальній, політичній і культурній сферах. В таких умовах, в урядах зростають недовіря до політики своїх партнерів, побоювання, що інша сторона може скористатися своїми зв'язками з етнічними діаспорами для підриву стабільності свого економічного і політичного конкурента.

До того ж, все більше дається взнаки, що в соціальній структурі західних країн помітне місце займають етнічні групи вихідців з країн Азії та Африки. Всі вони є об'єктом найжорстокішої експлуатації, змушені вдовольнятися найбільш брудною і дешевою роботою. У Великобританії, наприклад, лише 8 % імігрантів

працюють як службовці, а для білого населення ця частка складає 40 %²⁷. До того ж, в умовах шовінізму і расизму представникам цих груп доводиться жити в обстановці страху і непевності.

Їхнє нерівноправне, принизливе становище стає для капіталістичних держав каменем спотикання у стосунках із афро-азіатськими країнами, як з точки зору тактичних інтересів імперіалізму, так і з точки зору стратегічних інтересів. Нерозв'язаність проблем, пов'язаних із становищем етнічних груп в країнах Заходу, посилює сумніви серед лідерів Азії та Африки у життєздатності самої капіталістичної системи.

Таким чином, хиткість позицій сучасного капіталізму примушує західних політологів зосереджувати зусилля на вивченні проблеми взаємовідносин націй з їхніми діаспорами переважно через конфліктні ситуації. Тим самим суспільствознавці в західних країнах втрачають можливість дослідити ті моменти у цих взаємовідносинах, які сприяють поступальному розвитку країн, роблять внесок в історичний прогрес всього людства. Позитивну роль діаспор в історичному процесі відзначав Ф. Енгельс: «І, кінець кінцем, немала користь є в тому, що різні нації, які сформувалися політично, здебільшого мають у своєму складі деякі сторонні елементи, які створюють сполучну ланку з їх сусідами і вносять різноманітність у надто монотонну однорідність національного характеру»²⁸.

Етнічні групи у різних країнах майже завжди підтримують зв'язки з країною походження. Завдяки цьому вони відіграють велику роль в ознайомленні населення країни проживання з культурою своєї батьківщини, допомагають краще зрозуміти її інтереси, цілі у внутрішньо- та зовнішньополітичній сферах. Виконуючи ці функції, діаспори можуть відігравати свою роль у зміцненні миру, дружби, відносин добросусідства між народами. Саме цей бік взаємостосунків діаспор зі своїми націями залишився поза увагою буржуазних політологів.

Односторонній акцент буржуазних досліджень проблеми значною мірою обумовлений і тим, що в західній історіографічній традиції досі примат у поясненні рушійних сил історичного процесу віддається особам, різним інститутам надбудови — державі, політичним партіям і т. п. І одночасно немов би в тіні залишаються справжні рушійні сили історичного процесу — трудящі маси з їх повсякденними турботами і тривогами. Вивчаючи різноманітні конфліктні ситуації, в яких певну або суттєву роль відіграли узи між діаспорою та країною її походження, буржуазні політологи недостатньо враховують співпадання суттєвих інтересів багатьох членів етнічної групи з інтересами трудящих країни проживання. Проте враховуючи цю обставину співпадання інтересів, можна зробити висновок, що діаспори можуть і повинні сприяти зміцненню і розвитку уз дружби та інтернаціональної солідарності між трудящими різних країн, загальному взаєморозумінню.

Історія знає чимало прикладів, коли етнічні групи, що проживають у різних країнах, відіграли і відіграють позитивну роль у міжнародному процесі. Так, серед українців, які проживають у багатьох країнах, великим авторитетом користуються прогресивні організації, що поставили за мету розповісти громадськості цих країн правду про Радянську Україну, про сучасні досягнення української нації в соціальній та культурній сферах. Їх діяльність сприяє викриттю провокаційних заходів, що їх здійснюють організації українських буржуазних націоналістів. Саме діяльність останніх яскраво ілюструє цілі імперіалізму відносно вихідців з інших країн, що проживають на Заході — використати їх для втручання в справи інших держав, і перш за все соціалістичних, для трансформації духовних і моральних цінностей населення цих держав.

Певного висвітлення в літературі здобула діяльність прогресивних українських організацій за кордоном. Звичайно, дати повне уявлення про цю діяльність декількома публікаціями неможливо. Що ж стосується питання про контакти цих організацій з Україною, то воно залишається по суті не вивченим. Взагалі слід визнати, що проблемі взаємостосунків між радянськими націями та їх спорідненими етнічними групами в інших країнах, в тому числі соціалістичних, тій ролі, яку відіграють ці групи у стосунках між державами, в радянській історіографії належної уваги не приділено. Таке положення не можна вважати

задовільним, особливо враховуючи ті праці буржуазних спеціалістів з етнополітики, огляд яких наведено у даній статті. Марксистська історіографія, без сумніву, здатна дати дійсно наукове тлумачення цього виключно складного і важливого для політики питання.

¹ *Енгельс Ф.* Яке діло робітничому класові до Польщі? // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.—2-ге вид.— Т. 16.— С. 156—157.

² *Ейкніс сопІісі* іп іпїєгпаїііпаї геїаїіііпз.— Кеда Уогк, 1977.— ХІІІ, 248 р.

³ *Зоїісі* Азіап еїьпіс Егопїїегз,— Уогк, 1979,—ХХ, 280 р.

⁴ *УРїтЬузк* 5. беуїсісі АгеґБаїїап // ЇШ.— Р. 70.

⁵ *ЦьагШіап О.* Агшепіа апсі агшепіапз: А іїуїгісі Нотеїапсі апсі а сіїзрегзсі паїіііп // Їсі.— Р. 35, 40—41.

⁶ *СїЬегї Т.* Зїаїе роїісу, еїьпіс регзїїєне апсі паїііііу Гоґтаїііп іп Еазїегп Еїгоре // Еїьпіс сіїуегзїїу апсі сопїїсі іп Еазїегп Еїгоре.— Запіа Ваґґара (Саї.), 1980,—Р. 185—235.

⁷ *Сопног І.* Тьє роїїїсаї сьаПеп^е апсі ^оуегптепіаї гезропзе // Їсі.— Р. 162.

⁸ *Ейкніс ісіепїїїєз* іп а іґапзпаїіііпаї уогґї.— Шезїроґї (Сопп.) 1981.— ХІІІ, 226 р.

⁹ *ЃїаскІ.* Еїьпісіу апсі іґапзпаїіііпаї геїаїіііпз: Ап іпїґосїсііііп // Їсі.— Р. 4.

¹⁰ *Рааїї.* Тьє фґеек ІоЬьу апсі ашеґїсап Гоґеї^п роїісу // Їсі.— Р. 47—48.

¹¹ *МеїАїуц Р.* Тьє роїїїєз ої)еугу аз а тоБїїегсІ сіїазрога // Сїїїнге, еїьпісіу апсі ісіепШу.— Уогк, 1983.— Р. 195— 207.

¹² *ЇШ.*— Р. 198.

¹³ *Їсі.*— Р. 201.

¹⁴ *Ейкніс зераґаїїзт* апсі даоґїсі роїїїєз.— Їосїііп, 1984.— (17), 313 р.

¹⁵ *Рїоїїегз М.* Сапасїа апсі (ЗїеЬес // Їсі.— Р. 32, 33.

¹⁶ *Сїаґк Р.* Зраїі апсі Ваз^не // Їсі.— Р. 79—83.

¹⁷ *Сопног І.* Тьє паїіііпаї ^неШіііп іп шагхізі-їепїїзі Іьеогу апсі зїґаїе^у.— Уогк, 1984.— Р. 54.

¹⁸ *ВїЬегаї Е.* Аїьапаї-Уїїф05Іау геїаїіііпз апсі Іье цїезїїііп ої Козоуе // Еазї Еїгореап (^наґїегїу.— 1982.— УоІ. 16,—N 4,—Р. 485—510.

¹⁹ *Моїегп* сіїазрогаз іп іпїєгпаїіііпаї геїаїіііп.— Їосїііп; Зусїіеу, 1986.—10, 349 р.

²⁰ *Б.оск\$Іеу Е.* ВІаск Ашеґїса аз а гпобїїїхесІ сіїазрога // Їсі.— Р. 195.

²¹ *СкеЦег С.* А пелу іїеїсі оґ зїнсіу: Мосїегп сіїазрогаз іп іпїєтаїіііпаї роїїїєз // Їсі.— Р. 1.

²² *ЇШ.*— Р. 4—6.

²³ *Еїаґаґ ф>.* Тьє)еуїзЬ реорїе аз Іье сіїаззїс (їїазрога // Їсі.— Р. 248.

²⁴ іапїаїї. Оїазрога апсі іапдіа^е // Їсі.— Р. 75—102.

²⁵ *ЇШ.*— Р. 99.

²⁶ *ЇШ.*— Р. 100.

²⁷ *Рабочий* класе н национальній вопрос в странах Западной Европы и Северной Америки.— Киев, 1985.— С. 12.

²⁸ *Енгельс Ф.* Яке діло робітничому класові до Польщі? // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.—2-ге вид.—Т. 16,—С. 157.

²⁹ *Кольчук А. М.* Українці за океаном. Минуле й сучасне української трудової еміграції у Канаді й США.— К., 1967.—56 с.; *Кравчук П.* На новій землі. Сторінки з життя, боротьби і творчої праці канадських українців.— Торонто, 1959.—392 с.; *Кравчук П.* Українці в Канаді.— К., 1981.—232 с.

ЗМІСТ

Дзюба О. М.	Вихідці з України в університетах Німеччини у XVIII ст	
Варварцев М. М.	Анджело Де Губернатіс — популяризатор української культури в Італії	
Смець О. В.	З історії скандинавсько-українських літературних взаємин (кінець XIX — початок XX ст.)	
Шевченко О. В.	Українсько-болгарські зв'язки у галузі освіти (кінець XIX — початок XX ст.)	
Павлюченко О. В.	Російсько-сербські відносини після падіння династії Обреновичів (1903—1907 рр.)	
Павленко В. В.	Вклад трудящих Радянської України в рух солідарності зі страйковою боротьбою пролетаріату Великобританії у 1926 р.	41
Самойленко Н. І.	Шляхами братерського співробітництва: кінематографія НРБ у другій половині 50-х — 60-х роках	50
Мухіна Н. В.	Творчі контакти колективів художньої самодіяльності СРСР і НРБ у 70-ті роки	57
Терентьєва Н. О.	СРСР і Греція в науково-технічному партнерстві (70—80-ті роки)	62
Майборода О. М.	Проблема взаємостосунків нації та етнічної діаспори в сучасній буржуазній історіографії	70

АКАДЕМИЯ НАУК УКРАИНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ

**ИСТОРИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ
ИСТОРИЯ ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАН**

**Республиканский межведомственный сборник
научных трудов**

Основан в 1975 г.

Выпуск 15

Редакционная коллегия выпуска:

Н. Н. Варварцев (ответственный за выпуск) и др.

Киев Издательство «Наукова думка»

(На украинском языке)

Художний редактор *І. Є. Пісарєва*
Технічний редактор *Л. М. Муравцева*
Оператори *В. В. Олійник, Г. Л. Хуторна*
Коректор *Л. М. Вальєва*

**УКРАЇНСЬКО-БОЛГАРСЬКІ ЗВ'ЯЗКИ У ГАЛУЗІ ОСВІТИ
(кінець XIX — початок XX ст.)**

Пропонована стаття є спробою проаналізувати роль і значення українсько-болгарських контактів у єдиному руслі культурних зв'язків Росії та Болгарії на рубежі XIX — XX ст. Основна увага приділяється вкладу українських вчених і навчальних закладів України у створення системи освіти молоді болгарської держави, у підготовку кадрів національної інтелігенції. Окремі аспекти цієї проблеми розглядалися у дослідженнях Л. І. Степанової, К. А. Поглубко, монографіях українських дослідників В. Т. Дмитрука, А. К. Мартиненка, П. С. Соханя, спільній роботі М. Д. Бичварова (НРБ) та В. С. Горського (СРСР) дослідженнях молодих українських вчених Т. С. Полещук, В. А. Москаленка², працях болгарських вчених П. Атанасова, К. Крачунова, Н. Раднева, Р. Мішева та ін.³ На наш погляд, тема заслуговує на більш детальне, розширене вивчення з залученням архівних матеріалів.

В останній чверті XIX ст. перед молодою болгарською державою, що скинула феодальні тенета турецького панування і вступила на шлях капіталістичного розвитку, постав цілий комплекс невідкладних завдань. Для їх вирішення країні були потрібні численні кадри інтелігенції, передусім юристи, вчителі, лікарі. Надзвичайно гострою була проблема педагогічних кадрів. Ось як охарактеризував це становище діяч болгарської освіти Т. Мінков: «Якщо при турецькому пануванні, коли майже усі освічені болгари повинні були присвячувати себе вчительському званню, тому що інші шляхи були для них закритими, все ж таки відчувалася велика нестача вчителів, то тим більше тепер, коли держава раптом стала вимагати від країни масу діячів і для освічених громадян відкрила шляхи, що обіцяють будучину незрівнянно більш блискучу, ніж вчительська, нестача вчителів, які мають вищу наукову освіту, повинна відчуватися ще сильніше»⁴.

У той же час у Болгарії не було навчальних закладів для педагогічної підготовки вчителів, а також землеробних, комерційних, технічних, фельдшерських і подібних до них шкіл⁵, аж до 1888 р. зовсім не було вищих навчальних закладів.

Молода держава почала енергійно створювати національну систему народної освіти. Істотно розширилася мережа початкових шкіл. Усього за 1879—1911 рр. кількість загальноосвітніх та професійних шкіл у країні зросла більше ніж утричі. Швидко зменшувалася частка неписьмених у складі населення країни: 1910 р. письменні склали 42 % осіб старших семи років, серед міського населення — майже 66⁶. Важлива роль у створенні єдиної системи освіти належала болгарській інтелігенції, яка отримала освіту в Росії.

Запорукою успіхів у галузі освіти став вдалий вибір керівника перетворень навчальної справи у Болгарії, який припав на Маріна Стоянова Дрінова (1838—1906). Вихованець Південнослов'янського пансіону при Київській семінарії, М. Дрінов отримав вищу освіту у Московському університеті, був першим болгарським істориком, який мав солідну фахову підготовку, всі існуючі на той час вчені ступені і звання, першим болгарським вченим, який був обраний членом усіх слов'янських академій того часу, першим головою Болгарського наукового товариства і першим міністром культури молоді болгарської держави⁷.

М. Дрінов брав активну участь у діяльності Російського громадянського врядування ще у ході російсько-турецької війни, спочатку як радник громадської канцелярії. З грудня 1877 по травень 1878 р. він був віце-губернатором Софії, а з травня 1878 по серпень 1879 р. — завідуючим відділом народної освіти при Раді російського імператорського комісара у Болгарії А. Дондукова-Корсакова⁸.

До співробітництва у відділі М. Дрінов залучив відомих революціонерів Болгарії та досвідчених вчителів — Райчо Каролева, Івана Гюзелева, Петра Генчева, Григора Караджова, призначив шкільними інспекторами Йосифа Ковачева, Тодора Ікономова, Ілію Блискова, Саву Доброплодного, Ніколая Бендерова та ін.